

Burgers werken aan de samenleving

Civiel sociaal-cultureel
werk in Vlaanderen
vandaag

so
cius.

steunpunt
sociaal-cultureel
werk

Burgers werken aan de samenleving Civiel sociaal-cultureel werk in Vlaanderen vandaag

is een publicatie van:

Socius, steunpunt sociaal-cultureel werk vzw

Saintelettesquare 19 – 1000 Brussel

BE 0430 838 564

RPR Brussel

T +32 2 215 27 08

E welkom@socius.be

W www.socius.be

Auteur: Marc Jans

Ontwerp: Ingrid Matthijs

Cover foto: Jan Locus

Brussel, januari 2026

D/2026/4393/3

Inhoud

1. Een rijk geschakeerd werkveld	p. 5
1.1 Spelers in de civiele ruimte	p. 5
1.2 Tussen staat, markt en leefwereld	p. 6
1.3 Gevestigde spelers en informele dynamiek	p. 9
1.4 Vijftien stromen van civiel sociaal-cultureel engagement	p. 10
1.5 Gericht op een thema, een doelgroep of een regio	p. 12
2. De eigen bijdrage van het civiel sociaal-cultureel werk	p. 15
2.1 De maatschappelijke meerwaarde van civiel sociaal-cultureel werk	p. 15
2.1.1 <i>Maatschappelijke rollen van civiel sociaal-cultureel werk</i>	p. 15
2.1.2 <i>Waarde voor overheden en bedrijven</i>	p. 17
2.1.3 <i>Waarde voor participanten</i>	p. 19
2.2 De eigen aard van civiel sociaal-cultureel werk	p. 20
2.2.1 <i>Sociaal-culturele praktijken</i>	p. 20
2.2.2 <i>Mee met de tijdsgeest</i>	p. 21
2.2.3 <i>Procesmatig werken</i>	p. 23
2.2.4 <i>Participatie als kenmerk</i>	p. 24
2.2.5 <i>Op het kruispunt van individu, gemeenschap en structuren</i>	p. 25
3. Inspelen op veranderingen: diversiteit, digitalisering en polarisering	p. 27
3.1 Sociaal-cultureel werk in een superdiverse samenleving	p. 27
3.2 Anders sociaal-cultureel werken	p. 28
3.3 Sociaal-cultureel werk in een digitale informatiesamenleving	p. 30
3.4 Omgaan met polarisering	p. 31
4. Samenwerken met andere spelers in de samenleving	p. 33
4.1 Spelers in een sterk vernetwerkt middenveld	p. 33
4.2 Partnerschap, afhankelijkheid en strijd in relatie met de overheid	p. 34
4.3 Marktverlegenheid?	p. 36
4.4 Samenwerken voorbij de landsgrenzen	p. 37
5. Missie en management op elkaar afstemmen	p. 39
5.1 Resultaten halen: tussen eigen keuze en externe verantwoording	p. 39
5.2 Subsidieafhankelijkheid	p. 39
5.3 Zakelijk beleid op maat van sociaal-cultureel werk	p. 41
5.3.1 <i>Kwaliteitszorg op maat</i>	p. 41
5.3.2 <i>Strategisch financieren, diversifiëren van inkomsten</i>	p. 43
Slotbeschouwing	p. 45
Literatuurlijst	p. 46

Wereldwijd zetten burgers zich dagelijks in voor een betere toekomst. Ze maken daarvoor gebruik van de civiele ruimte om zich te verenigen, hun stem te laten horen en hun maatschappelijke ambities waar te maken.

Ook in de Vlaamse Gemeenschap engageren en verenigen burgers zich vrijwillig en op eigen initiatief. Net als elders doen ze dat gedreven door interesses, waarden, overtuigingen en ambities die ze delen en samen willen realiseren. Ze pakken maatschappelijke vraagstukken aan, formuleren voorstellen voor de inrichting van de samenleving en zetten zich in voor collectieve belangen. Soms sluiten ze daarvoor aan bij een van de vele sociaal-culturele organisaties die Vlaanderen en Brussel rijk zijn. Andere keren organiseren ze zich in nieuwe burgerinitiatieven. Op het maatschappelijk middenveld vinden deze civiele sociaal-culturele actoren een uitgelezen plaats om te participeren en actief mee vorm te geven aan de samenleving.

Hoe ziet dat civiel sociaal-cultureel werk er vandaag uit in de Vlaamse Gemeenschap? Met recente onderzoeksbevindingen schetsen we hoe sociaal-culturele organisaties en burgerinitiatieven vandaag in Vlaanderen en Brussel werken. Ze doen dat in een wereld die verandert.

1 Een rijk geschakeerd werkveld

Burgerinitiatieven en sociaal-culturele organisaties in handen van burgers vormen samen het civiel sociaal-cultureel werkveld. Dat werkveld kent in de Vlaamse Gemeenschap een rijke traditie. Overheden ondersteunen er al langer de eigen bijdrage aan de samenleving van deze spelers, onder meer via subsidies. En steeds opnieuw kaarten burgers, al dan niet met steun van een overheid, nieuwe kwesties aan. De combinatie van gevestigde initiatieven en nieuwe dynamieken maken van het civiel sociaal-cultureel werkveld in de Vlaamse Gemeenschap een bijzonder verscheiden geheel.

In wat volgt verkennen we de breedte en gelaagdheid van dat werkveld. We situeren het in de civiele ruimte en binnen het maatschappelijk middenveld, beschrijven de belangrijkste spelers en tonen hoe rijkgeschakeerd dit veld vandaag is.

1.1 Spelers in de civiele ruimte

Civiele sociaal-culturele actoren maken voor hun initiatieven gebruik van de civiele ruimte. Dat is de ruimte in onze samenleving waar burgers, organisaties, kunstenaars, academici, journalisten en andere actoren vrij ideeën kunnen uitwisselen, standpunten kunnen innemen, initiatieven kunnen ontplooiën, protest kunnen voeren en de machtsuitoefening kunnen controleren. Grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging en toegang tot informatie maken dat mogelijk.

Burgers en middenveldspelers benutten die ruimte om zich te informeren en om invloed uit te oefenen op de manier waarop hun samenleving politiek, sociaal, economisch en cultureel wordt vormgegeven.¹ De civiele ruimte is cruciaal voor het publiek debat over de meest uiteenlopende maatschappelijke thema's – van euthanasie tot klimaat, van leefbaarheid in de buurt tot postkolonialisme, van opvang van daklozen tot werkbaar werk. Ze is geen restruimte, maar een essentieel onderdeel van een gezonde democratie.

Actoren in die civiele ruimte staan niet los van andere spelers in de samenleving. Ook overheden en bedrijven nemen standpunten in of reageren op wat zich in de civiele ruimte afspeelt.

¹ Vermeersch, L., Oosterlynck, S., De Rynck, F. & Verschuere B. (2025)

Ze beïnvloeden de handelingsmogelijkheden van civiele actoren. Zo erkent de Vlaamse overheid het belang van civiele sociaal-culturele actoren door werkingssubsidies te voorzien voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk.² Tegelijk ontstaan er soms spanningen wanneer deze actoren kritisch zijn of een politieke rol opnemen. Die fricties horen bij de kern van een democratie: ze houden de publieke dialoog levendig.

De jongste jaren klinkt steeds vaker de zorg dat de civiele ruimte krimpt – onder invloed van overheden of politici die de speelruimte van middenveldorganisaties bewust beperken. Dat debat leeft internationaal, maar krijgt ook in Vlaanderen steeds meer aandacht. Sommige politici benadrukken daarbij het primaat van de politiek, ook in de relatie tot organisaties die ze subsidiëren.³ Met dat primaat claimen ze de bevoegdheid om, eenmaal verkozen, zonder veel bijkomende inspraak van burgers beslissingen te nemen.

1.2 Tussen staat, markt en leefwereld

Civiel sociaal-culturele actoren zijn één van de spelers die gebruik maken van de civiele ruimte. Ze doen dat op het maatschappelijk middenveld – ook wel de civiele samenleving of civil society genoemd. Op dat middenveld vinden we onafhankelijke associaties, organisaties, groepen of bewegingen waarin burgers vorm geven aan hun maatschappelijke idealen. Ze doen dat vrijwillig en op eigen initiatief, gedreven door gedeelde waarden, overtuigingen en ambities. Ze spreken zich uit en tonen met hun activiteiten en dienstverlening hoe ze de ideale samenleving verbeelden.

Anders dan marktspelers streven middenveldspelers niet naar financiële winst. En anders dan politici zijn ze niet uit op macht of beleidsinvloed binnen overheidsinstellingen. Op het middenveld staat dialoog en debat centraal: civiele sociaal-culturele actoren wisselen waarden uit en voeden het publiek debat met hun argumenten.⁴ Dat houdt hen niet tegen om, waar ze dat nodig vinden, ook te strijden voor hun rechten, waarden en overtuigingen.

Tussen markt, staat en de private leefwereld bestaat al eeuwenlang een veld voor collectieve burgerinitiatieven. De Britse politicoloog Paul Hirst sprak in dat verband over een *associa-*

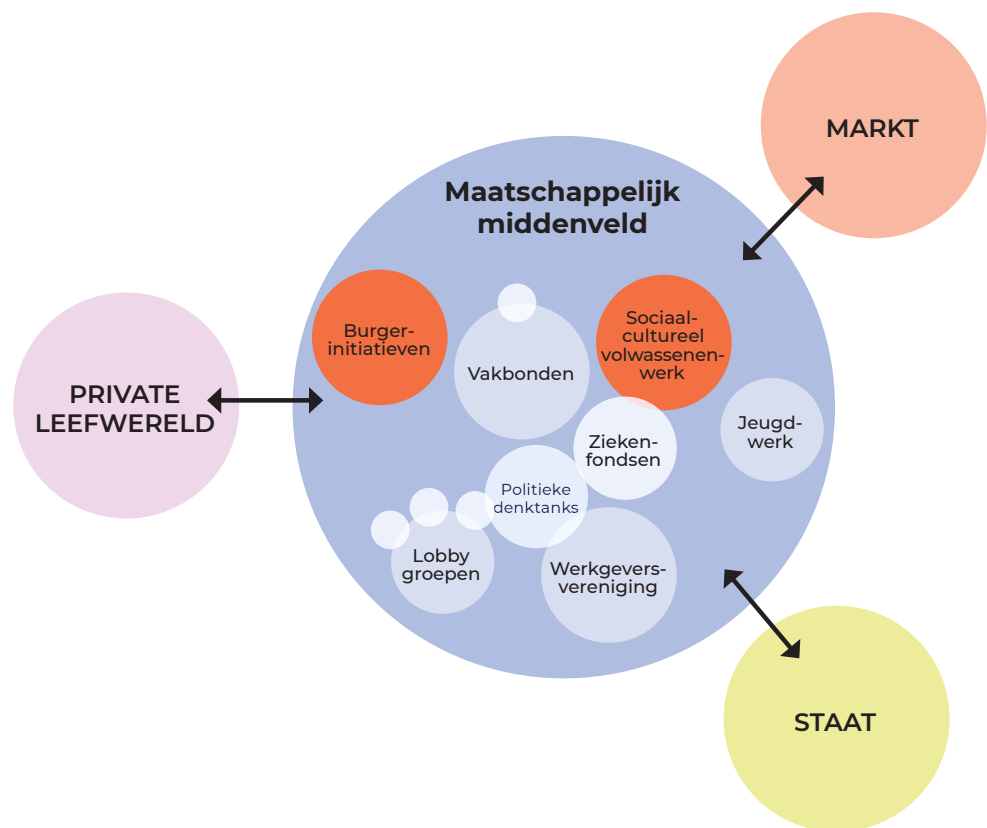
² Het decreet over de subsidiëring van het sociaal-cultureel volwassenenwerk van 10 maart 2023 heeft tot doel “bij te dragen aan een duurzame, inclusieve, niet-gesegregeerde, solidaire en democratische samenleving door de civiele samenleving te versterken”.

³ Vermeersch, L., Oosterlynck, S., De Rynck, F. & Verschuere B. (2025)

⁴ Vermeersch, L., De Malsche, A., Otte, H., Oosterlynck, S. & Gielen, P. (2023)

*tieve democratie:*⁵ een samenleving waarin burgers zich vrijwillig met elkaar verbinden om verantwoordelijkheid op te nemen voor maatschappelijke kwesties. Ze doen dat op het middenveld naast andere sferen in de samenleving. Figuur 1 positioneert het maatschappelijk middenveld tussen de markt, de staat en de private leefwereld.

Figuur 1: het maatschappelijk middenveld naast andere sferen in de samenleving

Op dat middenveld vinden we een grote verscheidenheid aan organisaties. Dat veld is complex en voortdurend in beweging. Daardoor is het moeilijk om middenveldorganisaties scherp af te bakenen. Onderzoekers⁶ formuleren daarom geen sluitende definitie, maar eerder een aantal kenmerken waaraan organisaties moeten voldoen om tot het middenveld gerekend te worden:

- middenveldorganisaties zijn missiegedreven en streven naar sociale of maatschappelijke meerwaarde; eventuele winsten worden geherinvesteerd in hun werking of doel;
 - ze streven naar maatschappelijke verandering en nemen zo een 'politieke rol' op;
- en/of*
- ze leveren diensten die niet exclusief privaat zijn, zoals pu-

5 Hirst, P. (1993)

6 Oosterlynck, S., Verschuere, B. & Verhaeghe, B. (2019)

- blieke diensten of gemeenschapsgerichte dienstverlening;
- ze ontstaan vanuit de samenleving en niet op initiatief van de overheid.

Veel uiteenlopende organisaties voldoen aan die kenmerken. Binnen de Vlaamse Gemeenschap vinden we op dat middenveld vakbonden, ziekenfondsen, belangengroepen, sociale bewegingen, actiegroepen, non-profitorganisaties in welzijn, gezondheid en onderwijs en verenigingen waaronder sportclubs en amateurkunstengroepen. Belangengroepen focussen op belangenbehartiging. Sociale bewegingen en actiegroepen – van progressief tot conservatief – wegen op publieke discussies. Non-profitorganisaties in welzijn bieden diensten aan, terwijl veel verenigingen sociaal contact en gemeenschapsvorming centraal stellen.

Om wat overzicht te brengen in de grote diversiteit aan middenveldspelers typeren de onderzoekers van CSI-Flanders⁷ drie sectoren:

1. *Welzijn* – instellingen en verenigingen actief in zorg en welzijn;
2. *Sociale economie* – maatwerkbedrijven zoals kringloopwinkels en beschutte werkplaatsen
3. *Sociaal-cultureel werk* – waarop we in deze bijdrage verder focussen.

Tabel 1 toont per sector het aantal middenveldorganisaties dat de onderzoekers in 2019 in de Vlaamse Gemeenschap identificeerden.

Tabel 1: middenveldorganisaties uit de steekproefpopulatie Vlaamse middenveld (CSI Flanders)⁸

Sector	Aantal	%
welzijnssector	571	23,05
sociale economie	159	6,42
maatschappelijke verenigingen en organisaties / sociaal-cultureel werk	1.747	70,53
TOTAAL	2.477	

In totaal telden ze 2.477 organisaties. In vergelijking met veel andere landen kent Vlaanderen meer gestructureerd en geïnstitutionaliseerd overleg tussen overheid en middenveld en een ruime financiële ondersteuning.

⁷ Een grootschalig onderzoeksproject over de uitdagingen van het middenveld in Vlaanderen met steun van de Vlaamse overheid (VLAIO-SBO)

⁸ Szekér, L. & Van Gyes, G. (2019)

Dat leidde tot een sterk uitgebouwd middenveld en een overheid die op veel domeinen rekt op de expertise, organisatiekracht en dienstverlening van middenveldorganisaties. Vandaag worden die gevestigde waarden echter steeds vaker in vraag gesteld door veranderende politieke machtsverhoudingen en groeiend debat over de rol van middenveldspelers en over de civiele ruimte.⁹

1.3 Gevestigde spelers en informele dynamiek

Naast gevestigde middenveldorganisaties vinden we in de civiele samenleving talloze informele verbanden van burgers. Burgerinitiatieven komen en gaan en brengen nieuwe dynamiek in het veld. Ze onderscheiden zich van tijdelijke acties, zoals demonstraties, en van heel informele verbanden zoals bureaus die boodschappen doen voor elkaar. Steeds opnieuw duiken nieuwe thema's op die burgers aansporen om zich te organiseren rond een gedeeld doel. Onderzoekers signaleren een duidelijke groei van het aantal burgerinitiatieven; sommigen spreken zelfs van een exponentiële toename.¹⁰ In veel westerse democratieën treden mondige burgers steeds vaker naar voren om tegenwicht te bieden aan beslissingen van gezagsdragers en marktspelers. Ze betreden uiteenlopende sociale domeinen – van zorg tot welzijn, veiligheid, integratie, cultuur en internationale solidariteit. Daarnaast richten ze zich ook op meer fysieke domeinen, zoals landschap, natuur, voedsel, milieu, energie en mobiliteit.

Een groep burgers met een gemeenschappelijk doel ontwikkelt al snel organisatiekenmerken. Toch verschillen prille burgerinitiatieven sterk van meer formele spelers. Ze kennen zelden een vaste structuur of vergadercultuur en formaliteiten zijn in de beginfase niet hun eerste zorg. Veel initiatieven blijven informeel, andere groeien door. Sommigen zoeken overheidssteun, bijvoorbeeld in de vorm van werkingssubsidies binnen het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Anderen sluiten zich aan bij een koepel of een federatie.

De verzameling van informele burgerinitiatieven kunnen we niet volledig in kaart brengen. We beschikken over te weinig data en kennis over deze nieuwkomers in het civiele sociaal-culturele werkveld. Over de grotere, oudere en erkende organisaties weten we veel meer dan over de kleine, spontane initiatieven die vandaag ontstaan.¹¹ Die kenniskloof beïnvloedt onvermijdelijk het beeld dat we hier schetsen van het civiel sociaal-cultureel werk in de Vlaamse Gemeenschap.

⁹ Vermeersch, L., Oosterlynck, S., De Rynck, F. & Verschuere B. (2025)

¹⁰ Jans, M. & Vanderhulst, N. (2021)

¹¹ Hurenkamp, M., Tonkens E. & Duyvendak J.W. (2006)

1.4 Vijftien stromen van civiel sociaal-cultureel engagement

Civiele sociaal-culturele actoren verschillen van elkaar niet enkel in de wijze waarop ze zich organiseren – van informeel tot formeel – maar ook in de thema's en kwesties waarop ze inspelen. Met hun sociaal-culturele praktijken geven ze vorm aan verandering in uiteenlopende contexten: lokaal, regionaal, nationaal of internationaal. Zo dragen ze bij aan de ontwikkeling van individuen, groepen en gemeenschappen en geven ze betekenis aan uiteenlopende maatschappelijke issues.

In 2019 telden onderzoekers van CSI Flanders in de Vlaamse Gemeenschap 1.747 verenigingen en organisaties met een sociaal-culturele werking op het middenveld. Tabel 2 deelt die organisaties op in verschillende subgroepen.

Tabel 2: middenveldorganisaties actief in het sociaal-cultureel werk (steekproefpopulatie Vlaamse middenveld, CSI Flanders)¹²

maatschappelijke verenigingen en organisaties / sociaal-cultureel werk	aantal
werk, beroep, economie	625
jeugdwerk	181
nieuwe sociale bewegingen (milieu, noord-zuid, vrede)	198
religie en levensbeschouwing	117
gezondheid, ziekte en handicap	374
overige	238
zelforganisaties migranten	14
TOTAAL	1.747

Veel van die 1.747 organisaties en verenigingen krijgen op verschillende niveaus – van lokaal tot internationaal – en vanuit uiteenlopende beleidsdomeinen ondersteuning van de overheid. Zo ontvangen in 2025, 128 organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk, werkingssubsidies van de Vlaamse overheid binnen het cultuurbeleid. Maatschappelijk opbouwwerk wordt gefinancierd vanuit het beleidsdomein Welzijn en Gezondheid, terwijl jeugdwerk ondersteuning krijgt binnen het Vlaamse en lokale jeugdbeleid.

Die verschillen in ondersteuning, beleidskaders en beleidsdomeinen maken het voor buitenstaanders niet altijd eenvoudig om een helder beeld te vormen van het civiel sociaal-cultureel werk. In deze bijdrage focussen we op de 128 organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk en op een

¹² Szekér, L. & Van Gyes, G. (2019)

bredere, moeilijkere af te bakenen groep van formele en minder formele burgerinitiatieven. In hun missie en strategische doelen geven ze in grote lijnen aan welk ultiem doel of welke verandering ze in de samenleving voor ogen houden.

Globaal onderscheiden we in het werkveld vijftien stromen of groepen van organisaties die een gelijkaardig ultiem doel nastreven en daar elk een specifiek bijdrage voor leveren¹³:

1. *De regio en haar bewoners bewegen*: regionale organisaties die collectieve vormingsprocessen en publieke debatten faciliteren op maat van een regio en haar bewoners.
2. *Deelnemen en deelhebben*: organisaties die in hoofdzaak inzetten op het bevorderen van sociale, maatschappelijk, politieke en culturele participatie van burgers.
3. *Solidair samenleven*: organisaties die solidariteit bevorderen en daartoe meerdere doelgroepen of actoren betrekken en aanspreken.
4. *Inclusief samenleven*: organisaties die sterk focussen op een specifieke doel- of kansengroep en de maatschappelijke positie en structurele kansen van en voor die doel- of kansengroep centraal stellen.
5. *Duurzaam (samen)leven*: organisaties die inzetten op een transitie naar een duurzame samenleving.
6. *Delen (als alternatief voor hebben)*: organisaties die deelinitiatieven ontwikkelen of bouwen op het gedachtengoed van de commons.
7. *Zin geven en identiteit vormen*: organisaties die aan de slag gaan met religieuze of culturele zin- en betekenisgeving.
8. *Veerkrachtig leven*: organisaties die sterk inzetten op persoonlijke ontwikkeling als hefboom voor diverse vormen van actief burgerschap.
9. *Werkbaar werken*: organisaties die samen met werknemers en werkzoekenden inzetten op werkbaar werk en tewerkstelling.
10. *Internationaal vredevol samenleven*: organisaties die zich verhouden tot conflicten tussen en binnen natiestaten.
11. *Bouwen aan leefbare buurten*: buurtcomités, buurt- en straatorganisaties, buurthuizen, ontmoetingsplekken, burendiensten, ... die van hun buurt een leefbare buurt maken.
12. *Erfgoed waarderen en beleven*: organisaties die de waarde van publieke goederen (materieel en immaterieel) uit hun leefomgeving delen en beschermen.
13. *Samen vorm geven aan zorg*: organisaties waarmee burgers samen vormgeven aan zorg en gedeelde zorgnoden, die niet of niet naar wens ingevuld zijn, opvangen.
14. *Publieke ruimte vormgeven*: organisaties die inspelen op

¹³ Jans, M. (2024)

mogelijkheden of problemen om zich comfortabel in de publieke ruimte te bewegen

15. **Internationale solidariteit ontwikkelen:** organisaties die inzetten op internationale solidariteit en een wereld waarin macht en middelen eerlijk worden verdeeld.

Figuur 2 visualiseert deze vijftien stromen.

Figuur 2: vijftien stromen van het civiel-sociaal cultureel werkveld

De 128 organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk zijn actief in de tien blauw gemarkeerde stromen en krijgen daarvoor steun van het Vlaamse beleidsdomein cultuur. Andere civiele organisaties, verspreid over alle 15 stromen, vinden steun bij andere Vlaamse beleidsdomeinen zoals ontwikkelingssamenwerking, welzijn en leefomgeving of bij lokale overheden. Sommige werken volledig autonoom, zonder financiële steun van een overheid – soms uit overtuiging om hun onafhankelijkheid te bewaren.

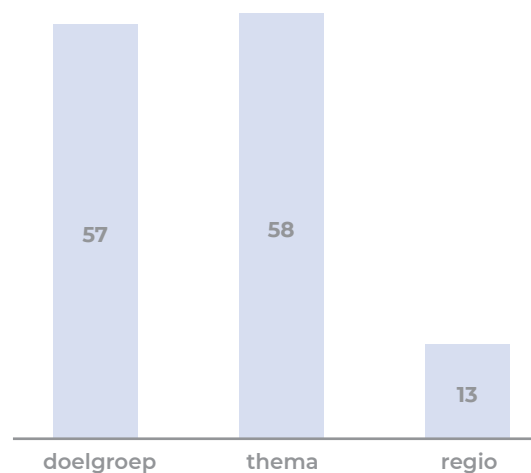
1.5 Gericht op een thema, een doelgroep of een regio

Binnen de brede waaier van civiele sociaal-culturele actoren krijgt het sociaal-cultureel volwassenenwerk een bijzondere plaats. 128 organisaties worden gesubsidieerd op basis van het Vlaamse decreet over de subsidiëring van het sociaal-cultureel

volwassenenwerk van 10 maart 2023. In ruil voor hun autonome bijdrage aan de samenleving ontvangen ze werkingssubsidies voor periodes van vijf jaar. Met die middelen ontwikkelen ze sociaal-culturele praktijken voor en met volwassenen, hoofdzakelijk binnen de vrije tijd.

Op basis van hun missie delen we deze organisaties op in drie groepen, afhankelijk van hun gerichtheid op een doelgroep, thema of regio.¹⁴

Figuur 3: sociaal-cultureel volwassenenorganisaties naar gerichtheid

Doelgroeporganisaties

Doelgroeporganisaties zetten zich in voor een specifieke groep in de samenleving en maken dat expliciet in hun missie. In Vlaanderen en Brussel bestaan onder meer sociaal-cultureel volwassenenorganisaties voor:

- personen met een migratieachtergrond
- ouderen
- vrouwen
- werknemers
- personen met een psychische kwetsbaarheid
- mensen in rouw
- LGBTQIA+
- mensen met een beperking
- gezinnen
- plattelandsbewoners
- mensen met een ziekte, zorgbehoevenden en hun mantelzorgers
- mensen in armoede
- vluchtelingen
- mensen die de Vlaamse identiteit uitdragen

¹⁴ Jans, M. en Van Gucht, J. (2022) en Jans, M. en Retana, M. (2025)

Themaorganisaties

Een themaorganisatie focust op een specifiek maatschappelijk vraagstuk dat ze centraal stelt in haar missie. De 58 themaorganisaties in het sociaal-cultureel volwassenenwerk werken rond een breed spectrum van kwesties, waaronder:

- mobiliteit, wonen en duurzame voeding
- grondstoffen, natuur en klimaat
- ecologisch tuinieren, landgebruik en leegstand
- eerlijke handel, duurzaam consumeren, deelsystemen en alternatieve munten
- stilte, veerkracht, gezondheid, welzijn, en medische technologie
- armoede, racisme, genderdiversiteit, relationeel geweld, etnisch-culturele diversiteit en mensenrechten
- (Europees) burgerschap, politieke besluitvorming en crowdfunding
- religie, levensbeschouwing, kunst, cultuur en vrije tijd
- geletterdheid en werk
- wereldvrede

Regionale organisaties

Twaalf sociaal-cultureel volwassenenorganisaties richten zich – volgens hun decretale opdracht – op een duidelijk afgebakende regio binnen het Vlaamse of Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Deze *Avansa's* werken voor een breed publiek en spelen in op thema's die leven in hun regio, of ze brengen nieuwe kwesties op de publieke agenda. Ze combineren brede publiekswerking met doelgroep-specifieke initiatieven waar dat nodig is.

2

De eigen bijdrage van het civiel sociaal-cultureel werk

Het civiel sociaal-cultureel werkveld herbergt veel verschillende organisaties die in vijftien onderscheiden stromen op uiteenlopende maatschappelijke kwesties inspelen. Toch dragen ze allemaal op hun manier bij aan een democratische, solidaire, inclusieve en duurzame samenleving.

Hoe ze die bijdrage realiseren is dan weer heel uiteenlopend. En toch loopt er doorheen de vele verschillende activiteiten en praktijken een rode draad: medezeggenschap van burgers.

2.1 De maatschappelijke meerwaarde van civiel sociaal-cultureel werk

Civiel sociaal-cultureel werk levert een wezenlijke bijdrage aan de samenleving. Het versterkt het democratische weefsel en bevordert maatschappelijke samenhang. Het biedt burgers ruimte om te leren, te experimenteren en actief betrokken te zijn bij kwesties die hen raken. Ze dragen zo bij aan een democratische cultuur waarin burgers niet enkel bij verkiezingen hun stem uitbrengen, maar actief mee vorm geven aan hun samenleving.

Niet alleen de insiders zijn overtuigd van hun meerwaarde. Ook overheden, marktspelers en participanten erkennen de specifieke bijdrage van het civiel sociaal-cultureel werk aan de samenleving.

2.1.1 Maatschappelijke rollen van civiel sociaal-cultureel werk

De vele verschillende spelers op het maatschappelijk middenveld vervullen, elk vanuit hun eigen missie, drie onderscheiden maatschappelijke rollen¹⁵:

- maatschappelijke diensten verlenen aan burgers
- maatschappelijke en politieke verandering nastreven
- gemeenschappen vormen

Milieuverenigingen die werken aan natuurbeheer en vrijwilligers die instaan voor zorg in de buurt zijn voorbeelden van dienstverlening. Vakbonden die pleiten voor betere arbeidsvoorwaarden en patiëntenorganisaties die ijveren voor betere zorg zijn voor-

¹⁵ Oosterlynck, S., Verschuere, B. en Verheaghe B. (2019)

beelden van politieke verandering. Veel middenveldorganisaties – zoals jeugd- en ouderenverenigingen of organisaties van mensen met een migratieachtergrond – werken aan gemeenschapsvorming. Soms zijn organisaties op de drie terreinen actief, soms focussen ze op één of een combinatie van twee van die maatschappelijke rollen.

Voor organisaties uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk zijn drie rollen decretaal vastgelegd: een verbindende, een kritische en een laboratoriumrol. Ze verbinden mensen in relatie tot anderen en met groepen, gemeenschappen en de brede samenleving. Ze stellen waarden, normen, opvattingen, instituties en spelregels in vraag en voeren en voeden het publiek debat daarover. En op zoek naar antwoorden op complexe samenlevingsvraagstukken proberen ze nieuwe en betere maatschappelijke spelregels uit.

Sociaal-cultureel volwassenenorganisaties kijken zelf tevreden terug op de invulling van hun drie rollen wanneer ze met hun sociaal-culturele praktijken bijdragen aan één of meer van volgende resultaten.¹⁶

Verbindende rol – mogelijke resultaten

- verworven sociale, culturele of diversiteitscompetenties bij burgers
- versterkte culturele identiteit
- minder sociaal isolement en uitsluiting
- meer samenhang, contacten en ontmoetingskansen
- meer respect, wederzijds begrip en warme solidariteit
- medezeggenschap van burgers in beleidsbeslissingen en overheidsinstellingen
- nieuwe en versterkte groepen en burgerinitiatieven

Kritische rol – mogelijke resultaten

- meer kritische burgers en meer kritisch denken
- meerstemmigheid en een forum voor verschillende standpunten
- fake news, desinformatie, betrouwbare bronnen zijn geduid
- belangen van specifieke groepen staan op de publieke agenda, zijn behartigd
- maatschappelijk draagvlak voor het eigen kritische standpunt
- medezeggenschap van groepen die (nog) niet gehoord werden
- gewijzigd beleid, nieuwe beleidsinitiatieven
- taboes zijn doorbroken, beeldvorming en vooroordelen zijn bijgestuurd

¹⁶ Jans, M. & Retana, M. (2025)

Laboratoriumrol – mogelijke resultaten

- gedragsverandering bij burgers (*bijvoorbeeld gezonder, duurzamer, kritischer gedrag, ...*)
- cultuuromslag, perspectiefwisseling (*bijvoorbeeld anders kijken naar genderverschillen, ...*)
- alternatieve modellen (*bijvoorbeeld co-housing, 32-uren werkweek, alternatieve munten, korte keten, ...*)
- veranderd marktaanbod (*bijvoorbeeld meer vegetarisch aanbod in de horeca, ...*)

Burgerinitiatieven en organisaties uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk stemmen hun rollen voortdurend af op de specifieke maatschappelijke context. Zo krijgen de kritische en de politieke rol verschillende invullingen. De ene keer ligt het accent op betoog, belangenbehartiging, lobbywerk en beleidsbeïnvloeding. Een andere keer op dialoog en het bespreekbaar maken van meningsverschillen.

Over de verbindende of gemeenschapsvormende rol verschillen de benaderingen naargelang het accent ligt op *bonding* of *bridging*. *Bonding* – mensen met gedeelde kenmerken verbinden – vormt een basis voor emancipatie. Met *bridging* overbruggen ze verschillen in de samenleving. De dienstverlenende rol komt al snel terecht in een kerntakendebat waarbij diensten soms worden toegewezen aan de overheid en de markt en andere keren aan burgers en middenveldspelers. Daar waar sociaal-cultureel volwassenenorganisaties experimenteren met nieuwe diensten en praktijken en zo inspelen op nog onbeantwoorde maatschappelijke noden en behoeften, nemen zij hun laboratoriumrol op.

2.1.2 Waarde voor overheden en bedrijven

Niet alleen de organisaties zelf zijn overtuigd van hun maatschappelijke meerwaarde. Ook overheden en bedrijven erkennen de waarde van het civiel sociaal-cultureel werk. Hun waardering valt in grote lijnen samen met de eigen invulling van de rollen door het werkveld zelf.¹⁷

Vertegenwoordigers van overheden voelen sterk aan dat sociaal-culturele volwassenenorganisaties zich anders verhouden tot burgers: ze staan dicht bij de burger. Ze vormen voor hen soms een nuttige brug naar de bevolking, zeker ook naar voor hen moeilijk bereikbare groepen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat overheden in het sociaal-cultureel volwassenenwerk partners vinden om sociale cohesie te versterken.

¹⁷ Vermeersch L., De Malsche A., Otte H., Oosterlynck S. en Gielen P. (2023)

Ook bedrijven zien kansen in samenwerking met sociaal-culturele volwassenenorganisaties. De kortere afstand van die organisaties tot specifieke doelgroepen, kan voor bedrijven een toegangspoort zijn naar een nieuwe afzetmarkt voor hun producten of diensten. Of bedrijven kunnen dankzij civiele sociaal-culturele actoren meer aandacht krijgen voor hun eigen maatschappelijk engagement. Denk bijvoorbeeld aan een bedrijf uit de voedingssector dat samen met een sociaal-culturele volwassenenorganisatie inzet op minder vleesconsumptie.

Niet alleen de brug naar de bevolking wordt gewaardeerd. Marktspelers en overheden beseffen dat ze via een samenwerking of contact met één organisatie een heel netwerk kunnen activeren of bereiken. Verderop bespreken we nog hoe sterk organisaties uit het civiel sociaal-cultureel werkveld met elkaar vervlochten zijn. Ook andere middenveldspelers die met een sociaal-culturele volwassenenorganisatie samenwerken zien dat als een voordeel.

Naast een verbindende en netwerkende meerwaarde, kwam tijdens het onderzoek naar de waardering van overheden en marktspelers ook de laboratoriumrol vaak naar boven als een troef.¹⁸ Het sociaal-cultureel volwassenenwerk is voor andere spelers in de samenleving duidelijk een plaats waar nieuwe methoden, activiteiten of ideeën ontstaan en uitgetest worden.

Het is een plaats waar ruimte is om te zoeken en waar het toegelaten is om te falen. Sommige overheden maken gretig gebruik van deze laboratoriumruimte en pikken geslaagde experimenten op om ze in hun eigen beleid te implementeren. Ook het bedrijfsleven heeft regelmatig het sociaal-cultureel veld nodig om zowel sociale, ecologische als economische uitdagingen te verkennen en er antwoorden op te ontwikkelen. Wat voor overheden en marktspelers in aanvang weinig lucratief is, kan in het civiel sociaal-cultureel veld worden uitgetest. Slaat een sociale of ecologische transitie of een alternatief businessmodel aan, dan kan het overgenomen worden. Zowel voor de overheid als voor het bedrijfsleven neemt het sociaal-cultureel volwassenenwerk een voorhoederol op in maatschappelijke vernieuwing.

Over de kritische rol van het sociaal-cultureel volwassenenwerk is er minder eensgezindheid. Daarover voeren politici vandaag heel wat discussies. Middenveldspelers en ook sociaal-cultureel volwassenenorganisaties mogen best wel kritisch zijn, ook voor het overheidsbeleid. Dat staat niet ter discussie. Maar niet iedereen vindt dat kritiek op de overheid met overheidssubsidies ondersteund moet worden.

¹⁸ Vermeersch L., De Malsche A., Otte H., Oosterlynck S. en Gielen P. (2023)

2.1.3 Waarde voor participanten

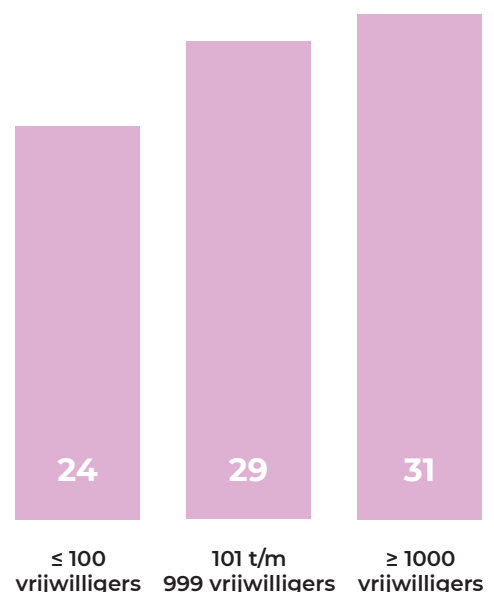
Ook burgers waarderen het civiel sociaal-cultureel werk. Ze doen dat als vrijwilliger binnen of participant aan praktijken van civiele sociaal-culturele organisaties. In die organisaties leren ze overleggen, beslissingen nemen, consensus zoeken en compromissen sluiten. Dat blijkt uit belevingsonderzoek bij participanten.¹⁹ Ze nemen deel om in te spelen op hun interesses. Ze leren bij, voelen zich sterker in de wereld, blijven op de hoogte van maatschappelijke tendensen en ontplooiën zich als persoon.

Deelnemen en deelhebben aan burgerinitiatieven en sociaal-cultureel volwassenenwerk is in veel gevallen niet vrijblijvend. Sommige participanten zoeken niet alleen voor zichzelf meerwaarde in het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Ze willen ook een bijdrage leveren voor de groep waarin ze terechtkomen of voor anderen die niet tot de eigen groep behoren. Of ze willen iets betekenen voor de samenleving. Participatie aan sociaal-culturele praktijken laat hen toe maatschappelijke kwesties aan te kaarten en daar iets aan te doen.

En ze zijn met velen, de participanten van het civiel sociaal-cultureel werk. Uit bevolkingsonderzoek weten we dat 15,1% tot 25,5% van de Vlaamse bevolking (15 tot 85-jarigen) in 2020 deelnam aan activiteiten van minstens één vereniging uit een staal van verenigingen die sterk overlappen met het sociaal-cultureel volwassenenwerk.²⁰ We schatten dat minstens 1.250.000 volwassen inwoners van Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest deelnemen aan activiteiten van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Dat is minstens 20% van de volwassenenpopulatie in 2020. En 84 organisaties uit de sector registreerden in 2022 samen 213.661 vrijwilligers.²¹ Figuur 4 toont hoe al die vrijwilligers verdeeld zijn over die 84 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties.

Figuur 4: aantal organisaties uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk (N=84) naar aantal vrijwilligers

31 organisaties werken met meer dan 1.000 vrijwillige burgers.

¹⁹ Cockx, F & Bastiaensen, H. (2010)

²⁰ Siongers, J., De Baere, M. & Lievens, J. (2025)

²¹ Eigen berekening op basis van SISCA 2.0, data aangeleverd door het Departement CJM van de Vlaamse overheid

2.2 De eigen aard van civiel sociaal-cultureel werk

Met sociaal-culturele praktijken leveren civiele sociaal-culturele organisaties hun eigen bijdrage aan de samenleving. Die praktijken evolueren mee met de tijd, maar hun kern blijft behouden: ze zijn procesmatig van aard en vertrekken vanuit medezeggenschap van participanten. En ze oefenen doelgericht een invloed uit op drie sferen: individuen, groepen en maatschappelijke structuren.

2.2.1 Sociaal-culturele praktijken

In hun voortgangsrapporten rapporteren 128 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties over maar liefst 105 verschillende vormen van activiteiten.²² Die veelheid en diversiteit aan vormen typeren de creativiteit en vindingrijkheid van de sector.

Activiteiten staan zelden op zichzelf; ze volgen elkaar meestal op in een logische aaneenschakeling. We spreken dan over sociaal-culturele praktijken. Dat zijn doelgerichte veranderingsprocessen die leiden tot betekenisgeving en ontwikkeling van individuen, groepen en gemeenschappen. Ze dragen bij aan de opbouw van een democratische, solidaire, inclusieve en duurzame samenleving. Maar ook sociaal-culturele praktijken verschillen onderling nog heel sterk. In het werkveld observeren we zeven types praktijken: leertrajecten, groepsondersteuning, projecten, campagnes, evenementen, kadervorming en plekwerk.²³

Leertrajecten verbinden verschillende vormen van leren: kennis verwerven, vaardigheden opdoen, houding ontwikkelen, kritisch reflecteren, experimenteren. Het zijn klassieke praktijken in het sociaal-cultureel volwassenenwerk. 85 van de 128 organisaties rapporteren daarover.

Groepsondersteuning versterkt bestaande lokale groepen en projectgroepen, stimuleert nieuwe collectieve initiatieven of begeleidt thematische netwerken. Zo ondersteunen 80 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties verschillende soorten groepen en groepsdynamieken.

Projecten bieden ruimte om kansengroepen te betrekken of om nieuwe antwoorden te verkennen op maatschappelijke vraagstukken. 71 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties rapporteren over projecten in hun voortgangsrapporten.

²² Jans, M. & Retana, M. (2025)

²³ Jans, M. & Retana, M. (2025)

Campagnes informeren of beïnvloeden een breed publiek of een specifiek doelgroep. Ook daarover rapporteren 71 organisaties.

Evenementen creëren beleving en energie, vaak als orgelpunt van een reeks voorbereidende activiteiten. 63 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties rapporteren over netwerkevenementen, events of festivals. Daarmee mikken ze op een sprankelende, wervende en aangename beleving voor het breed publiek of de doelgroep.

Kadervorming ondersteunt vrijwilligers in hun ontwikkeling en verbondenheid met de missie van de organisatie. 55 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties rapporteren daarover. Steeds vaker gebruiken ze daarvoor trendy begrippen zoals ‘vrijwilligersacademie’.

Plekwerk richt zich op het creëren en benutten van betekenisvolle fysieke ruimtes. 32 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties benadrukken het belang van plaats in hun voortgangsrapport en vinden daarvoor inspiratie in concepten als tijdelijke invulling, safe places en outreachend werken.

De grote verscheidenheid aan activiteiten en praktijken is een handelsmerk van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Die diversiteit is tegelijk een kracht en een uitdaging: ze toont de creativiteit van het werkveld, maar bemoeilijkt gestandaardiseerde rapportering en een coherente beeldvorming over de sector.

2.2.2 Mee met de tijdsgeest

Sociaal-culturele activiteiten nemen steeds een vorm aan die past bij hun tijd en maatschappelijke context. Sommige van de 105 gerapporteerde activiteitsvormen zijn relatief nieuw en sluiten aan bij trends of ontwikkelingen in onze samenleving. Zo spelen bepaalde vormen in op de groeiende vraag naar beleving en observeren we de laatste decennia meer en meer praktijken van het type ‘evenement’. Activiteiten die gebruikmaken van beeldmateriaal haken in op de beeldcultuur. En uiteraard biedt de digitalisering mogelijkheden voor nieuwe onlineactiviteiten.

Samen met ontwikkelingen in de samenleving veranderen ook de verschijningsvormen van het sociaal-cultureel werk. Zo brachten de Vlaamse ontvoogdingsstrijd, de verzuiling, de industriële revolutie, de heropbouw na wereldoorlog II en de individualisering en globalisering specifieke verschijningsvormen met zich mee.²⁴ Achtereenvolgens kregen het verenigingswerk,

24 Canon sociaal-cultureel werk Vlaanderen (https://canonsociaalwerk.eu/be_scw)

het vormingswerk en het bewegingswerk gestalte. Deze verschijningsvormen vinden we nog steeds terug in het werkveld. Sinds hun ontstaan evolueren ze voortdurend mee met de tijd.

Verenigingswerk ontstond in de 19e en het begin van de 20ste eeuw. Verzet tegen de achterstelling van de Vlaamse volkstaal, de strijd tussen katholieken en vrijzinnigen en de sociale strijd tussen standen gaven zuurstof aan de ontwikkeling van cultuurfondsen en verenigingen. Eerst was volksverheffing en verbinding met een ideologische strekking het streefdoel. De overheid speelde toen nog een geringe rol. Pas later kwam er geleidelijk overheidssubsidiëring. Tot op heden zijn er verenigingen actief. Vandaag vloeien ontmoeting, ontplooiing en ontspanning er organisch in elkaar over. In het verenigingsleven is er ook vandaag plaats voor politieke actie.

Vormingswerk kreeg na de Tweede Wereldoorlog vorm onder invloed van Grundtvig en Rosenstock. In de naoorlogse periode ondersteunt het vormingswerk burgers om een actieve rol in de samenleving op te nemen. De toon veranderde van volksverheffing naar volksontwikkeling. Onder impuls van UNESCO en de Europese Unie surft het vormingswerk na verloop van tijd mee met de ideeën over permanente vorming en levenslang leren. Tot op vandaag zijn er binnen de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk nog regionale en landelijke organisaties actief die ooit als vormingsinstelling van start gingen. De twaalf regionale organisaties, de zogenaamde Avansa's, focussen ondertussen, naast een leerfunctie, ook op een maatschappelijke bewegingsfunctie, een gemeenschapsvormende functie en een cultuurfunctie.

Bewegingswerk kreeg wind in de zeilen vanaf de jaren '60. De koude oorlog, individualisering en globalisering, (de)kolonisering brachten op verschillende plaatsen in de wereld protest met zich mee. Dit leidde tot wereldwijd studentenprotest met als hoogtepunt de mei '68-beweging. Ook in ons land stelden studenten met hun acties het systeem in vraag. Tot op vandaag kaarten bewegingen kwesties over vrede, gender, milieu, noord-zuid verhoudingen en mensenrechten aan. Ondertussen voelen mondige burgers zich niet altijd meer vertegenwoordigd door gevestigde middenveldspelers en nemen ze eigen initiatieven om te wegen op publieke discussies.

Naast verenigingswerk, vormingswerk en bewegingswerk zagen ook andere verschijningsvormen van sociaal-cultureel werk het daglicht. Denk maar aan, jeugdwerk en opbouwwerk die uiteindelijk, anders dan het sociaal-cultureel volwassenenwerk, niet binnen het cultuurbeleid maar binnen het jeugdwerk- en het

welzijnsbeleid ondersteuning krijgen. Ook het bibliotheekwerk en de gemeenschaps- en cultuurcentra kregen vorm doorheen de tijd. Deze verschijningsvormen van sociaal-cultureel werk zijn vandaag in belangrijke mate publiek initiatieven van lokale overheden en geen civiel sociaal-cultureel werk.

2.2.3 Procesmatig werken

Het werkveld ontplooit een breed en gevarieerd arsenaal aan activiteiten en praktijken: in verschillende verschijningsvormen, in 15 inhoudelijke stromen, met gebruik van minstens 105 activiteitsvormen en 7 types praktijken, gericht op verschillende doelgroepen en actieterreinen (van de buurt tot over de landsgrenzen). Zo lijkt elke sociaal-culturele praktijk wel uniek. In het werkveld vinden we maar weinig blauwdrukken of vastgelegde formats voor sociaal-culturele praktijken terug.

Dat is ook logisch. Ook al zijn sociaal-culturele praktijken doelgericht toch verlopen ze procesmatig. Ze krijgen hier en nu, gaandeweg telkens opnieuw vorm. De logische aaneenschakeling van activiteiten binnen een praktijk ligt zelden vooraf helemaal vast. Vaak vloeit een activiteit voort uit de effecten van een eerdere activiteit – van het een komt het ander. Soms hernemen organisaties een activiteit, in betere of andere omstandigheden. Sociaal-culturele praktijken verlopen niet lineair, maar iteratief: een dynamisch proces waarbij eerdere stappen opnieuw kunnen worden opgepakt. Veranderingen in de maatschappelijke context of in de specifieke situatie waarin sociaal-cultureel activiteiten en praktijken plaatsvinden, vragen soms ook on the spot bijsturing. Inspelen op maatschappelijke gebeurtenissen van onderuit laat zich niet vooraf in een scenario gieten. Het is vaak een kwestie van ‘ad hoc’ en ‘ad rem’ inspelen op kansen en mogelijkheden.

Sociaal-culturele praktijken kan je niet zomaar kopiëren van de ene plaats of organisatie naar de andere. Ze zijn vooraf niet volledig te plannen. Het procesmatig karakter van sociaal-culturele praktijken, hun iteratieve aard en het inspelen op gebeurtenissen en omstandigheden, maken het erg moeilijk om vooraf eenduidige gegevensregistraties op te zetten. Ook achteraf eenduidige gegevens rapporteren over activiteiten en praktijken is daardoor een uitdaging. Om de logica achter sociaal-culturele praktijken te doorgronden is casestudie aangewezen.

Het procesmatig karakter van sociaal-culturele praktijken maakt het beroep van sociaal-cultureel werker tot een aparte stiel.²⁵ Steeds opnieuw geven sociaal-cultureel werkers vorm aan mo-

25 Jans, M. (2020)

menten, ruimtes, settings, afspraken, interacties, netwerken of kaders. Zo dragen ze bij aan veranderingsprocessen in een concrete maatschappelijke en culturele context. Daarbij houden zij rekening met de eigen bijdrage van de participanten, de groepen en de gemeenschappen waarmee ze werken. Ze balanceren voortdurend tussen het verbeelden van een gewenste toekomst, het verbinden van relevante actoren en het versterken van draag- en daadkracht. Een ondernemende grondhouding, praktische wijsheid en intensieve samenwerking met experts uit andere vakgebieden helpen hen om effectieve sociaal-culturele praktijken te ontplooien.

2.2.4 Participatie als kenmerk

Participatie is niet alleen een doel van sociaal-culturele praktijken. Eigenaarschap over de activiteit zelf – waarbij participanten het wat, hoe en waarom meebepalen – is ook een wezenlijk kenmerk.

Civiele sociaal-culturele organisaties betrekken deelnemers, vrijwilligers, leden en stakeholders bij het reilen en zeilen van hun organisatie. Ze organiseren medezeggenschap over hun strategische en operationele keuzes. Ze stimuleren inspraak van hun participanten over de vorm en de inhoud van activiteiten. Heel vaak gebruiken ze daarvoor het begrip eigenaarschap.

Het belang van participatie wordt duidelijk wanneer we kijken we naar de taken die de vele vrijwilligers opnemen in sociaal-cultureel volwassenenorganisaties. Uit beleidsplannen en voortgangsrapporten leren we dat vrijwilligers in heel wat organisaties de missie en de aanpak van de organisatie mee sturen.²⁶

Vrijwilligers nemen opvallend veel kerntaken op zich. Denk aan organiseren, besturen, werken in en met groepen, inhoudelijke standpunten meebepalen en vertegenwoordigen. Veel burgerinitiatieven drijven zelfs volledig op vrijwillige inzet.

Het denken over en het stimuleren van participatie evolueert in een samenleving die zelf voortdurend verandert. Maatschappelijke veranderingen dagen het sociaal-cultureel werk voortdurend uit om participatie telkens opnieuw in te vullen en betekenis te geven. Civiele sociaal-culturele actoren gebruiken ondertussen zeer veel en zeer verschillende concepten om hun eigen benadering van participatie toe te lichten.

Ook in het ruimere middenveld, de wetenschap, bij de overheid en in de brede samenleving krijgt het begrip participatie vandaag

²⁶ Jans, M. en Van Gucht, J. (2022) en Jans, M. en Retana, M. (2025)

veel verschillende ladingen. Participatie is een containerbegrip geworden. In het civiele sociaal-cultureel werkveld wordt participatie vaak ook als ‘deelhebben’ getypeerd. Dat gaat verder dan louter ‘deelnemen’ aan, meedoen met of gebruik maken van sociaal-culturele praktijken, informele netwerken, maatschappelijke diensten, culturele beleving, beleidsinitiatieven of politieke agenda’s. Deelhebben betekent ook er mee vorm en inhoud aan geven.

2.2.5 Op het snijpunt van individu, gemeenschap en structuren

Civiele sociaal-culturele actoren kijken meer genuanceerd naar maatschappelijke verandering dan wat de volkswijsheid ons leert: ‘verander de wereld, begin bij jezelf’. Naast individuele verandingsprocessen zetten sociaal-cultureel volwassenenorganisaties ook in op collectieve actie en structurele ingrepen. Dat leren we uit hun voortgangsrapporten.²⁷ Met hun strategische doelen en bijhorende praktijken en activiteiten zetten organisaties in op veranderingen in 3 verschillende invloedssferen:

- bij individuen (*deelnemers, leden, vrijwilligers ...*);
- bij groepen of gemeenschappen (*afdelingen, lidverenigingen, burgerinitiatieven, commons, buurtgemeenschappen, lotgenotengroepen ...*);
- bij maatschappelijke structuren (*instellingen, beleid, sectoren, publieke diensten, maatschappelijke spelregels, ...*).

De heersende veranderingslogica in het sociaal-cultureel volwassenenwerk verbindt deze drie invloedssferen: wie iets in de samenleving wil veranderen, zet simultaan in op individuen, groepen en maatschappelijke structuren.

De veranderingslogica luidt:

“Mensen maken de samenleving, de samenleving maakt de mensen en daartussen bewegen groepen en gemeenschappen. Om iets te veranderen in de samenleving is een invloed op die drie sferen nodig.”

Figuur 5 toont de logische verbanden in het samenspel tussen die drie invloedssferen.

²⁷ Jans, M. en Retana, M. (2025)

Figuur 5: globale veranderingslogica in het sociaal-cultureel volwassenenwerk

Organisaties ontplooiën niet altijd activiteiten en praktijken gericht op de drie invloedsferen. Ze hebben daar ook niet altijd de mogelijkheden voor. Ze maken keuzes in de logische verbanden tussen de drie invloedsferen. Daarbij vooronderstellen ze dat spelers uit de door hen gekozen invloedssfeer op hun beurt ook invloed uitoefenen op de andere sferen die nodig zijn om maatschappelijke ambities te realiseren.

Een voorbeeld: een organisatie die vooral inzet op individuele ontwikkeling gaat ervan uit dat de bereikte individuen zelf initiatief nemen en zo invloed hebben op de groep of gemeenschap waartoe ze behoren. Vervolgens veronderstelt men dat die individuen, groepen of gemeenschappen op hun beurt invloed hebben op de structuren waarin ze bewegen.

3

Inspelen op veranderingen: diversiteit, digitalisering en polarisering

Vandaag lijkt de wereld sneller te veranderen dan ooit. Wie terugkijkt op de voorbije decennia ziet talloze ingrijpende veranderingen die het samenleven beïnvloeden. Drie ontwikkelingen springen daarbij in het oog: toenemende diversiteit, digitalisering en polarisering. Ze veranderen de manier waarop burgers, organisaties en gemeenschappen samenleven. Vandaag beïnvloeden ze in sterke mate de agenda en de mogelijkheden van het civiel sociaal-cultureel werkveld.

3.1 Sociaal-cultureel werk in een superdiverse samenleving

De bevolking van Vlaanderen en Brussel verandert. Het aantal inwoners van het Vlaamse en Brussels Hoofdstedelijk Gewest neemt toe door migratie. Daarmee zet de evolutie naar een superdiverse samenleving zich onmiskenbaar voort. Na Brussel, Vilvoorde, Antwerpen en Genk volgt gestaag de rest van Vlaanderen.²⁸ In superdiverse buurten vormt geen enkele groep nog een meerderheid. Dat verlegt de focus van integratie naar geslaagde praktijken van samenleven in diversiteit. Niet alleen nieuwkomers leren zich dan bewegen in een nieuwe omgeving. In diverse buurten en gemeenschappen staan ook mensen zonder migratieachtergrond voor de uitdaging om samen te leren, te werken, te wonen en te ontspannen.²⁹

Niet alleen herkomst, ook verschillen in leeftijd, geslacht, scholingsgraad en tewerkstelling en het al dan niet hebben van een handicap of gezondheidsproblemen, bepalen in zeer grote mate de sociaaleconomische positie van burgers. En in Vlaanderen speelt ook beheersing van de Nederlandse taal een belangrijke rol. Veel mensen combineren meerdere kwetsbaarheidskenmerken, wat de kans op uitsluiting vergroot.

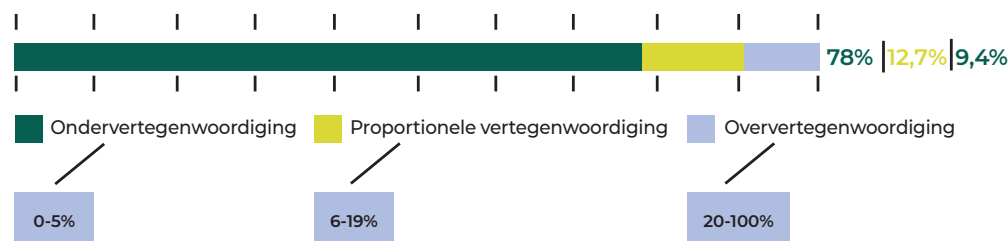
Dat daagt het civiel sociaal-cultureel werk uit om alle groepen in de samenleving te betrekken. Grootschalig onderzoek naar innovaties op het Vlaamse middenveld toont dat een meerderheid aan middenveldorganisaties een ondervertegenwoordiging van vrijwilligers met een migratieachtergrond telt.³⁰

28 Geldof, D. (2023)

29 Crul, M. en Lelie, P. (2023)

30 Laoukili, F. Oosterlynck, S. en Cools, P. (2019)

Figuur 6: aandeel vrijwilligers met migratieachtergrond in middenveldorganisaties

De participanten van de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk weerspiegelen de bevolkingssamenstelling van de Vlaamse Gemeenschap niet. De sector bereikt overwegend hoogopgeleide, vrouwelijke participanten van 60 jaar en meer en van Belgische afkomst.³¹ Hoewel sommige doelgroeporganisaties zich op specifieke kansengroepen richten, blijft een aantal kansengroepen ondervertegenwoordigd. Participanten met een migratieachtergrond zijn in 2023 nog steeds een kleine minderheid in het participantenbestand van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Dat is een uitdaging voor een sector die juist de participatie van iedereen nastreeft.

Ook over het potentieel van burgerinitiatieven om bij te dragen aan een democratische samenleving voor iedereen rijzen er wel eens vragen. Zijn burgerinitiatieven al dan niet het voorrecht van en voor bevoorrechte burgers? Tegelijk ontstaan er vanuit diverse gemeenschappen tal van initiatieven die onder de radar blijven.

Die vormen een belangrijk, maar vaak onzichtbaar deel van de civiele samenleving. Een aantal auteurs biedt een rijk overzicht van etnisch-cultureel zeer diverse burgerinitiatieven.³² Religieuze organisaties en moskeeën, veelal georganiseerd naar etnisch-culturele afkomst, zijn talrijk aanwezig in superdiverse buurten zoals Molenbeek. Het aantal zelforganisaties van mensen met een migratieachtergrond is niet meer te tellen. Informele praktijken schieten als paddenstoelen uit de grond: huiswerkklassen, culturele en sportactiviteiten, voedselbedeling, juridische hulp of ondersteuning bij huisvesting voor vluchtelingen.

3.2 Anders sociaal-cultureel werken

In de voortgangsrapporten van sociaal-cultureel volwassenenorganisaties lezen we hoe zij manieren zoeken om meer diverse participanten aan te spreken. In het verleden zetten ze daarvoor sterk in op het toeleiden van nieuwe doelgroepen naar hun

³¹ Vermeersch, L., Siongers, J. en Spruyt, B. (2024)

³² Schrooten, M., Thys, R. en Debruyne, P. (2019) en Swerts, T. en Ooterlynck, S. (2019)

bestaande aanbod.³³ Naast doelgroepgerichte communicatie legden ze vooral de focus op het wegwerken van drempels die deelname bemoeilijken. Hoewel die inspanningen waardevol zijn, hebben ze tot nu toe niet tot een meer divers participantenbereik geleid. Grootschalig caseonderzoek laat zien dat drempels verlagen alleen niet volstaat: organisaties moeten ook hun werkwijze veranderen om meer diverse participanten aan te spreken.³⁴ Zolang de inhoud en methodes van de activiteiten hetzelfde blijven, blijft het moeilijk om meer diverse doelgroepen aan te trekken. Volgens de onderzoekers vraagt diversifiëring van het bereik een diepgaandere transformatie van hun werking en aanbod.

In de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk dringt dat inzicht door. In 86 van de 128 voortgangsrapporten lezen we hoe organisaties uit die sector hun aanbod en methodes aanpassen om een meer divers participantenbestand op te bouwen.³⁵ De nadruk ligt soms op de aanpak of methode, soms op de inhoud van de activiteiten en soms op een combinatie van beide.

Organisaties zetten activiteiten op touw rond breed gedeelde interesses zoals kookworkshops of een poëzieavond. Zo brengen ze op een natuurlijke manier verschillende doelgroepen samen. Of ze zetten in op ontmoetingen tussen burgers en kwetsbare groepen, bijvoorbeeld via dialoogavonden of gezamenlijke buurtprojecten. Een organisatie kan er ook voor kiezen om haar aanbod samen met de doelgroep te ontwikkelen of om het door de doelgroep zelf te laten uitwerken. Ze betrekken hen bij de inhoud en organisatie van activiteiten, zodat die beter aansluiten bij hun leefwereld. Een voorbeeld hiervan is een lezerscollectief dat samen met gedetineerden wordt opgestart. Of om meer 19 tot 30-jarigen te betrekken, laten sommige organisaties jongeren zelf activiteiten organiseren. Ze geven hun het vertrouwen en de nodige ruimte. De initiatieven die jongeren opzetten zijn heel divers: van het organiseren van lezingen en debatten tot het starten van campagnes, het maken van magazines, het afnemen van interviews, het geven van workshops of het op poten zetten van grotere evenementen zoals feestjes of festivals. Een andere methode is het organiseren van activiteiten die aangepast zijn aan de plek waar een bepaalde doelgroep zich bevindt, bijvoorbeeld een buurtpark. Sommige organisaties passen hun activiteiten aan op basis van de interesses en voorkennis van de beoogde deelnemers. Ze labelen activiteiten volgens ervaringsniveau of interessegebied, zodat mensen sneller iets vinden dat bij hen past. Of ze ontwikkelen leertrajecten op maat, afgestemd op de specifieke noden van een groep. In de sector werken 26 organisaties regel-

33 Jans, M. (2013)

34 Schuermans, N., Oosterlynck, S., Swerts, T., Vandenabeele, J., Jans, M. (2017)

35 Jans, M. en Retana, M. (2025)

matig met een buddy om de deelname toegankelijker en aantrekkelijker te maken. Zo ondersteunen hoogopgeleide anderstaligen soms laagopgeleide Nederlandstaligen.

Sommige organisaties kiezen voor een inhoudelijk aanbod op maat van specifieke doelgroepen. Zo richten ze bijvoorbeeld een praatgroep op rond een thema dat nauw aansluit bij de leefwereld van een bepaalde doelgroep. Of ze ontwikkelen een aanbod over thema's die een specifiek publiek aanspreken zoals dekolonisatie, klimaat of digitalisering.

3.3 Sociaal-cultureel werken in een digitale informatiesamenleving

Naast toenemende diversiteit voltrekt er zich ook in een hoog tempo een digitale transitie. De digitalisering zet zich door op verschillende domeinen (markt, publieke dienstverlening, vrije tijd, ...) en is niet meer weg te denken uit onze samenleving, ook niet uit het sociaal-cultureel werk. De opmars van informatie- en communicatietechnologie geeft burgers nieuwe mogelijkheden om zich te organiseren.

De snelheid waarmee informatie vandaag verspreid kan worden, verandert de verhouding tussen burgers, overheden, marktspeelers en middenveldorganisaties. Individuele burgers kunnen veel meer en veel sneller dan voorheen eigen standpunten over maatschappelijke vraagstukken en de toekomst van de samenleving opwerpen. Het verandert ook de wijze waarop burgers de media volgen, met elkaar communiceren, hun stem laten horen en participeren aan sociale netwerken.

Dat daagt civiele sociaal-culturele actoren om een eigen positie te verwerven in de digitale informatiesamenleving. In hun voortgangsrapporten beschrijven sociaal-cultureel volwassenenorganisaties die zoektocht.³⁶ Ze verrijken hun sociaal-culturele praktijken met digitale activiteitsvormen, zetten digitale tools in om hun eigen organisatie efficiënter te managen en communiceren steeds vaker via digitale kanalen. Sommigen zoeken via een rebranding (een nieuwe naam, positionering of huisstijl) naar hun plek in de digitale informatiesamenleving.

De digitale transitie daagt het civiel sociaal-cultureel werkveld niet alleen uit om de eigen organisatie en praktijken op de toekomst voor te bereiden. Sommige civiele sociaal-culturele actoren proberen de maatschappelijke gevolgen van digitale ontwikkelingen te begrijpen en waar mogelijk bij te sturen. Dat

³⁶ Jans, M. en Retana, M. (2025)

lijkt bijvoorbeeld nodig op het vlak van privacy, mis- en desinformatie, online veiligheid en het dichten van de digitale kloof.

Sociaal-culturele organisaties ondersteunen ook hun participanten om digitaal mee te zijn. Zo voorkomen ze niet alleen sociale uitsluiting, maar pakken ze ook uitsluitingsmechanismen aan die participatie aan hun eigen activiteiten en sociaal-culturele praktijken in de weg staan. Doelgroeporganisaties die met kansengroepen werken, leveren hier in verhouding meer inspanningen. Ze merken dat sommige participanten over beperkte ICT-basisvaardigheden beschikken, beperkte kennis hebben over online veiligheid en privacy of onvoldoende toegang hebben tot digitale infrastructuur. Bovendien zijn sommige doelgroepen het slachtoffer van online haat en racisme, wat hen ontmoedigt om digitale ontwikkelingen te volgen of online deel te nemen aan sociaal-culturele activiteiten. Om digitale uitsluiting te voorkomen, zetten organisaties in op verschillende strategieën:

- ze werken met digibuddies die persoonlijke ondersteuning bieden;
- ze organiseren digicafés en infosessies over online veiligheid;
- ze stellen handleidingen en helpdesks ter beschikking
- en ze ontwikkelen deelinitiatieven waarbij tweedehandslaptops worden hergebruikt.

Om op al die mogelijkheden en uitdagingen van de digitale transitie in te spelen, zoeken veel organisaties naar nieuwe profielen met communicatie- en ICT-expertise.³⁷ Kleinere organisaties verdelen die taken onder bestaande medewerkers, die zich gaandeweg bijscholen. Ook vrijwilligers en consultants spelen een ondersteunende rol in de digitale transitie van het werkveld.

3.4 Omgaan met polarisering

De digitale transitie brengt ook online polarisatie met zich mee. Online polarisatie is het proces waarbij meningen, emoties en groepen op digitale platforms steeds verder uit elkaar drijven doordat algoritmes, snelle interacties en sterke boodschappen mensen in tegengestelde kampen duwen. Online polarisatie kan snel gaan, hard zijn en in de politiek, de media en de dagelijkse interacties ook offline polarisatie aanwakkeren. Zo komen mensen en groepen steeds meer tegenover elkaar te staan. Dat versterkt een doorgedreven wij-zij-denken waarbij de tegenstellingen tussen groepen en individuen op maatschappelijke breuklijnen versterkt worden.

³⁷ Huysmans, K., Goesaert, T. en Vermeersch, L. (2024)

Publieke discussies en meningsverschillen kunnen productief zijn om een verandering in de samenleving op gang te brengen. Een democratie heeft publiek debat nodig. Dit kan botsende standpunten, scheidslijnen of conflicterende belangen helder maken. Publieke debatten en discussies hebben vaak maatschappelijke vooruitgang of emancipatie tot gevolg. Vanuit een democratische en sociaal-culturele invalshoek krijgen ze best ruimte. Maar als de tegenstellingen op de spits gedreven worden en ongewenste polarisatie de kop opsteekt, kan dat ook schade aanrichten. Als een polarisatieproces lang doorgaat, raakt de samenleving verdeeld en wordt het heel moeilijk om tegengestelde meningen te verzoenen. Dat kan ruimte voor genuanceerde meningen beperken en schadelijk zijn voor een democratische samenleving.

Het is voor civiele sociaal-culturele actoren vandaag niet altijd evident om met polarisatie om te gaan. Enerzijds heeft een democratie publiek debat nodig om veranderingen in de samenleving op gang te brengen. Anderzijds kunnen tegenstellingen de standpunten zo ver uit elkaar drijven dat ze polarisatie in de hand werken en schade aanrichten. Hoe intenser die schadelijke polarisatie, hoe moeilijker het wordt om samen te leven, te wonen, te leren en te werken en vanuit een civiel sociaal-cultureel werkveld bij te dragen aan een solidaire, inclusieve, duurzame en democratische samenleving. Niet voor niets wijzen vele sociaal -culturele volwassenenorganisaties op polarisatie als een grote uitdaging in hun subsidieaanvraag voor de werkingsperiode 2021-2025.³⁸

38 Jans, M. en Van Gucht, J. (2022)

4

Samenwerken met andere spelers in de samenleving

Civiele sociaal-culturele actoren handelen niet op een eiland. Ze bouwen werkzame relaties op met andere actoren uit de civiele samenleving, overheden en marktspelers. Werkzame relaties zijn regelmatige contacten, netwerken, samenwerkingsverbanden en partnerschappen die rechtstreeks bijdragen aan het realiseren van hun missie en doelen.

Ze hechten veel belang aan werkzame relaties. Organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk investeren veel tijd in contacten onderhouden, samenwerken, netwerken en partnerschappen.³⁹ Ze verbinden zich vooral met andere actoren uit de civiele ruimte: burgerinitiatieven, andere middenveldspelers, onderwijsactoren en onderzoekers. Maar ze werken ook samen met overheden en, in iets mindere mate, met marktspelers. En ze zoeken ook partners voorbij de landsgrenzen.

4.1 Spelers in een sterk vernetwerkt middenveld

In hun subsidieaanvragen 2021-2025 en voortgangsrapporten 2023 presenteren organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk zich als partners in een sterk vernetwerkt middenveld. Samen rapporteren ze 961 strategische relaties met een of meerdere andere spelers op het maatschappelijke middenveld. Dat toont hoe sterk het veld vandaag vernetwerkt is. Het gaat daarbij om andere organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk, burgerinitiatieven of andere meer gevestigde middenveldspelers zoals organisaties uit het opbouwwerk of vakbonden.

De werkzame relaties met burgerinitiatieven en andere middenveldorganisaties zijn niet alleen talrijk, ze nemen ook verschillende vormen aan. Samen met één of een beperkt aantal andere spelers op het maatschappelijk middenveld organiseren ze (eenmalige) activiteiten of sociaal-culturele praktijken zoals projecten, evenementen en campagnes. Of ze engageren zich in lerende netwerken om kennis te delen en te ontwikkelen. Naast middenveldspelers zijn in zo'n lerende netwerken vaak ook spelers uit het onderwijs, de onderzoekswereld en de overheid betrokken. Soms delen ze ook logistiek of huisvesting met strategisch gekozen middenveldspelers om synergie te creëren. 51 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties rapporteren werkzame

³⁹ Jans, M. en Retana, M. (2025)

relaties met burgerinitiatieven die (nog) niet tot het gevestigde middenveld behoren. Ze bieden diensten en ondersteuning aan om de werking van de burgerinitiatieven te versterken.

Sommige civiele sociaal-culturele actoren situeren zich expliciet in een stroom van gelijkgestemde initiatieven en dragen zo hun eigen steentje bij om grotere veranderingen in de samenleving te bewerkstelligen. Soms doen ze dat door zich te verbinden met een federatie of koepel. In thematische verbanden of verbanden van organisaties die met dezelfde doelgroep aan de slag gaan, zien meerdere organisaties mogelijkheden om hun invloed op de samenleving te vergroten. Voorbeelden zijn de NAPAR Coalitie (coalitie voor een interfederaal actieplan tegen racisme), de Klimaatcoalitie (een nationale vzw die meer dan negentig organisaties verenigt rond het thema van klimaatrechtvaardigheid) en NOOZO (verenigt meer dan twintig handicaporganisaties om de Vlaamse Regering te adviseren). Andere keren biedt samenwerken en netwerken kansen om de eigen aanpak te optimaliseren, bijvoorbeeld om het eigen participantenbereik te verdiepen of te verbreden, de werking van de organisatie te professionaliseren en lokale of regionale verankering mogelijk te maken.

4.2 Partnerschap, afhankelijkheid en strijd in relatie met de overheid

De relaties tussen civiele sociaal-culturele organisaties en overheden tonen een gemengd beeld: partnerschap, afhankelijkheid en soms ook strijd.⁴⁰ Dat zijn niet altijd werkzame relaties. Soms nemen civiele sociaal-culturele actoren een kritische houding aan en beogen veranderingsprocessen bij de overheid zelf, zonder dat die ernaar vraagt.

Andere keren spelen financiële motieven een rol in hun relaties met overheden. Subsidies vormen immers een belangrijke bron van inkomsten. Toch zijn er ook veel werkzame relaties. Overheden zijn vaak een partner waarmee ze samen veranderingsprocessen in de samenleving faciliteren of beleid ontwikkelen. Lokale overheden tonen soms interesse om een sociaal-cultureel initiatief over te nemen en als overheidsinitiatief of -dienst te institutionaliseren.

Los van een subsidie- of strijdrelatie rapporteren 109 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties minstens één werkzame relatie met een overheidsspeler in hun voortgangsrapport.⁴¹

⁴⁰ Jans, M. en Van Gucht, J. (2022) en Vermeersch, L., De Malsche, A., Otte, H., Oosterlynck, S. & Gielen, P. (2023)

⁴¹ Jans, M. en Retana, M. (2025)

Dat zijn relaties met diverse overheden:

- politici, politieke partijen (coalitie en oppositie), ambtenaren, kabinetten, commissies
- adviesraden (*lokale adviesraad, Vlaamse Ouderenraad, Hoge Gezondheidsraad, ...*)
- lokale besturen
- gemeentelijke diensten (*Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, cultuurcentrum, gemeenschapscentrum, stedelijke museum, jeugddienst, ...*)
- provinciale overheden en intergemeentelijke samenwerkingen (*intercommunale, sociale huisvestingsmaatschappij, provinciale ontwikkelingsmaatschappij, ...*)
- Vlaamse en federale overheid
- agentschappen en departementen (*Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding, Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap, Agentschap Integratie en Inburgering, Agentschap Opgroeien, Sport Vlaanderen, Toerisme Vlaanderen, Agentschap Natuur en Bos, Federaal agentschap voor de opvang van asielzoekers, ...*)
- overheidsdiensten, -bedrijven en -instellingen (*de Vlaamse Landmaatschappij Huizen van het kind, Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen, gevangenissen, politie, asielcentra, Vlaams Vredesinstituut, ...*)
- Europese of internationale overheden (*Europese Commissie, Liaisonbureau van het Europees Parlement, ...*)

67 organisaties uit de sector onderhouden werkzame relaties met overheden op het niveau van de Vlaamse Gemeenschap, het Vlaamse Gewest of het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.⁴²

Verder worden er opvallend veel samenwerkingen en netwerken met lokale overheden vermeld (85 organisaties). Zo'n relaties bevorderen de lokale inbedding van organisaties uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk en zijn soms ook functioneel om kwetsbare groepen te bereiken. Zo werken ze bijvoorbeeld samen met inburgeringsdiensten. Het kan ook andersom. Een lokale overheid doet dan beroep op een sociaal-culturele volwassenenorganisatie om zelf een bepaalde doelgroep te bereiken of een bepaalde overheidsdoelstelling meer efficiënt en effectief te kunnen verwezenlijken.

Bovendien bestrijken die overheidspartners een breed palet aan beleidsdomeinen. 52 organisaties rapporteren over samenwerking met spelers uit het beleidsdomein welzijn en zorg, 45 organisaties met spelers uit het culturele beleidsdomein en 36 organisaties met overheidsspelers actief op het domein van integratie en inburgering. Daarnaast knopen 22 organisaties relaties aan met spelers uit het beleidsdomein omgeving en natuur. Die

⁴² Jans, M. en Retana, M. (2025)

laatste organisaties situeren we hoofdzakelijk in de stroom ‘duurzaam samenleven’.

4.3 Marktverlegenheid?

Civiele sociaal-culturele actoren kunnen niet naast marktspelers. Al was het maar omdat ze als klant goederen en diensten inkopen. Zo’n klantrelatie behandelen we hier niet als een werkzame relatie. Ook contacten met profitorganisaties voor sponsoring, giften of leningen laten we buiten beschouwing. Wanneer civiele sociaal-culturele actoren wijzen op de ongewenste neveneffecten van sommige bedrijfsactiviteiten, spreken we evenmin over werkzame relaties. Dat zijn meestal strijdrelaties. Een organisatie reikt bijvoorbeeld een ‘Greenwash Award’ uit om greenwashing aan te klagen of start een petitie tegen onethische investeringen van banken. Zulke strijdrelaties zijn strategisch belangrijk, maar vallen buiten onze definitie van werkzame relaties.

Samenwerkingen met bedrijven die in een wederzijdse verstandhouding rechtstreeks bijdragen aan de realisatie van de eigen missie en doelstellingen zijn wel werkzame relaties. Vooral binnen de stroom ‘duurzaam (samen)leven’ werken civiele sociaal-culturele actoren samen met bedrijven uit pakweg de landbouwsector en het bankwezen. Ze zoeken bijvoorbeeld samen naar alternatieven voor ouderen na de sluiting van bankautomaten.

Toch kunnen we al bij al stellen dat de samenwerking met marktspelers vooral vorm krijgt als klant en minder als civiele actor.⁴³ In de subsidieaanvragen en voortgangsrapporten observeren we relatief minder werkzame relaties, waarbij sprake is van tweerichtingsverkeer tussen sociaal-cultureel volwassenenorganisaties en marktspelers. 39 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties wijden in hun subsidieaanvraag 2021-2025 uit over hun relaties met marktspelers. Enkele jaren later, in 2023 rapporteren wel al 61 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties over werkzame relaties met marktspelers. Dat zijn er nog steeds minder dan organisaties die werkzame relaties met andere middenveldspeler en overheden rapporteren. Ook in ander onderzoek gaf net niet de helft van de organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk aan regelmatig of structureel contacten te hebben met een bedrijf.⁴⁴

Nochtans lezen we in subsidieaanvragen van organisaties uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk meer dan eens hoe bepalend de rol van marktspelers is voor de veranderingsprocessen die ze

⁴³ Jans, M. en Van Gucht, J. (2022); Vermeersch, L., De Malsche, A., Otte, H., Oosterlynck, S. & Gielen, P. (2023) en Jans, M. en Retana, M. (2025)

⁴⁴ Vermeersch, L., De Malsche, A., Otte, H., Oosterlynck, S. & Gielen, P. (2023)

in de samenleving beogen.⁴⁵ Is er sprake van marktverlegenheid om voluit samen te werken met bedrijven bij organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk? Of wijken de handelingswijzen en logica's van de markt soms te sterk af van die van het civiel sociaal-cultureel werkveld?

In de subsidieaanvragen en voortgangsrapporten wordt meestal in vrij algemene termen naar marktspelers verwezen. Ze worden zelden concreet genoemd. Een uitzondering daarop vormen de vele verwijzingen naar de mediasector en -bedrijven. Zij spelen een belangrijke rol in de publieke sfeer en in publieke debatten. Waar andere marktspelers wel gespecificeerd worden levert dat een brede waaier aan partners op. Enkele voorbeelden van sectoren:

- culturele en creatieve sector
- landbouw en voeding
- financiële instellingen
- communicatie- en consultancybureaus
- energie en bouwsector
- toerisme

Het civiel sociaal-cultureel werkveld lijkt nog zoekend in haar relatie tot de markt: strategische samenwerking groeit, maar blijft omzichtig. Een aantal sociaal-culturele volwassenorganisaties geven aan dat hun logica en cultuur sterk verschilt van die van bedrijven.

4.4 Samenwerken voorbij de landsgrenzen

Heel wat organisaties uit het civiel sociaal-cultureel werkveld engageren zich voor maatschappelijke kwesties die niet aan territoriale grenzen gebonden zijn. Stromen in de civiele samenleving zoals 'duurzaam (samen)leven', 'internationaal vredevol samenleven', 'solidair samenleven' en 'internationale solidariteit ontwikkelen' spelen in op maatschappelijke uitdagingen die verder gaan dan Vlaanderen en Brussel. Sommige civiele spelers uit die stromen breiden hun actieradius en invloedssfeer uit naar het buitenland. Europa vormt daarbij een belangrijke scène.

In hun subsidieaanvraag (2020) kondigen 68 van de 131 sociaal-cultureel volwassenenorganisaties werkzame relaties aan met partners uit het buitenland. In hun voortgangsrapport (2023) vermelden 100 van de 128 organisaties internationale werkzame relaties. Dat zijn verschillende soorten relaties:

- 76 organisaties zetten activiteiten en sociaal-culturele praktijken in het buitenland op, of organiseren ze in Vlaanderen of

⁴⁵ Jans, M. en Van Gucht, J. (2022)

- Brussel met participanten of partners uit het buitenland
- 35 organisaties nemen deel aan een activiteit in het buitenland, soms met vrijwilligers of een delegatie van hun doelgroep
 - 39 organisaties zoeken actief inspiratie bij buitenlandse partners of inspireren zelf buitenlandse partners via praktijkbezoeken, uitwisselingen, het raadplegen van buitenlandse literatuur en documenten, internationale publicaties, ...
 - 36 organisaties maken deel uit van een formeel netwerk met internationale partners
 - 34 organisaties werken aan specifieke projecten gefinancierd met internationale fondsen of in het kader van internationale programma's, hoofdzakelijk Europese
 - 6 organisaties nemen deel aan een internationaal georganiseerde en gestructureerde beweging of netwerk waarvoor ze de werking in Vlaanderen en/of Brussel opnemen (*bijvoorbeeld ProVeg International, Oxfam International, ...*).

Vergelijken we data uit de subsidieaanvragen met de data uit de voortgangsrapporten, dan lijkt de internationale betrokkenheid van sociaal-culturele volwassenenorganisaties toe te nemen. Ze worden aangemoedigd door Europese fondsen en programma's om voorbij de landsgrenzen te kijken. Internationale netwerken verbinden civiele actoren over de landsgrenzen heen op basis van een gedeelde doelgroep of een gemeenschappelijke maatschappelijke kwestie of thema. Themaorganisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk rapporteren relatief meer over hun deelname aan internationale samenwerkingsverbanden. Zowel voor doelgroepen als voor specifieke thematische maatschappelijke uitdagingen bestaan er tal van Europese netwerken en onafhankelijke organisaties waarbij spelers uit Vlaanderen en Brussel (kunnen) aansluiten.

5

Missie en management op elkaar afstemmen

Civiele sociaal-culturele actoren zijn missiegedreven: met de middelen waarover ze beschikken willen ze hun maatschappelijke ambities zo goed mogelijk waarmaken. In ruil voor subsidies willen ook overheden dat ze dat efficiënt en effectief doen. Ze stimuleren civiele actoren om managementprincipes en verdienmodellen – begrippen die uit de markt overwaaien – meer te omarmen. Tegelijk vormen overheidsbesparingen, toenemende politieke druk op het middenveld en de stijgende levensduurte een groeiende uitdaging voor middenveldspelers om hun financiële situatie op lange termijn gezond te houden.

Tegen die achtergrond rapporteren sociaal-cultureel volwassenorganisaties in hun voortgangsrapporten over kwaliteitszorg, hun zakelijk beleid en de wijze waarop ze dit op hun missie en visie afstemmen. Ze trekken ‘zakelijke’ competenties aan en zoeken naar meer diverse inkomstenbronnen.

5.1 Resultaten nastreven en verantwoorden

Civiel sociaal-cultureel werk is intentioneel. Sociaal-culturele praktijken hebben altijd een bedoeling. Toch is het niet altijd vanzelfsprekend om vooraf een ‘evident based’ logica tussen praktijken en de beoogde resultaten helder te duiden. Dat komt omdat die praktijken procesmatig verlopen. Soms speelt een ingeving van het moment een belangrijke rol. Ervaring, kennis en inzichten over sociaal-culturele praktijken helpen om te beslissen waarom sociaal-cultureel werkers iets beter wel of niet doen en om in te schatten waartoe dat kan leiden. Het helpt ook om achteraf aan te tonen wat werkt en wat niet werkte. Sociaal-cultureel werkers die vooraf, tijdens de uitvoering en achteraf zo goed mogelijk gebruik maken van de beschikbare kennis en inzichten over hun praktijken gaan impactgedreven aan de slag.

Ook overheden verwachten van civiele sociaal-culturele actoren dat ze, in ruil voor subsidies en autonomie, de publieke middelen die ze ontvangen resultaatgericht besteden. In de relatie tussen overheid en middenveld wint impact en resultaatgerichtheid aan belang. Er is sprake van verzakelijking en contractualisering.⁴⁶ Ontwikkelingen zoals ‘nieuw publiek management’ (new public management of NPM) dragen daartoe bij. Subsidiërende overheden stimuleren civiele sociaal-culturele actoren om naast

⁴⁶ Suykens, B., De Rynck, F. en Verschuere, B. (2019)

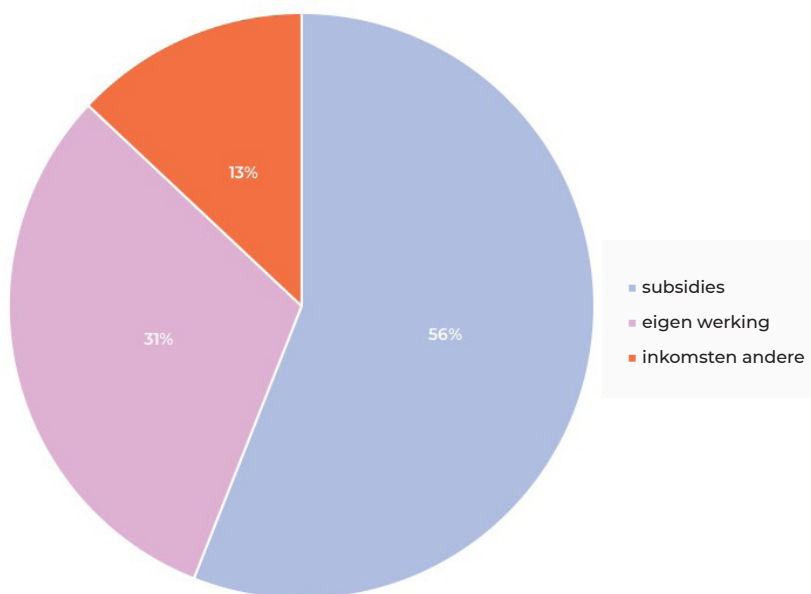
aandacht aan inspanningen meer nadrukkelijk ook aandacht aan resultaten te besteden. Dat inspireerde de Vlaamse overheid om sinds 2003 ook verwachtingen over kwaliteitszorg, strategische planning en de afstemming tussen het inhoudelijk, zakelijk en financieel beleid op te nemen in de subsidievoorwaarden voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Hoewel onderzoekers de actuele invloed van NPM op het sociaal-cultureel volwassenenwerk nuanceren wijzen ze wel op meer aansturing in de vorm van een planningscyclus met (meer)jarenplannen en evaluatierapporten.⁴⁷ In vergelijking met de sociale economie, een andere sector uit het middenveld, is het marktdenken in het sociaal-cultureel volwassenenwerk minder sterk doorgedrongen.

Civiele sociaal-culturele organisaties zijn autonoom, missie- en visiegedreven. Ze streven hun eigen doelen na in een complex maatschappelijk veld waar vele belangen en dynamieken tegelijkertijd werkzaam zijn. Het is lang niet altijd vanzelfsprekend om in zo'n complex veld evidence based te werken. Subsidieverstrekkers verwachten op hun beurt meer en meer efficiëntie en effectiviteit in ruim voor publieke middelen. Die verwachtingen van buitenaf krijgen meer en meer een vertaling in subsidievoorwaarden van overheden.

5.2 Subsidieafhankelijkheid

Heel wat civiele sociaal-culturele actoren halen een substantieel deel van hun inkomsten uit overheidssubsidies. Verenigingen in België steunen in 2022 gemiddeld voor 58% van hun inkomsten op subsidies.⁴⁸ Dat komt ongeveer overeen met cijfers voor de

sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. In totaal komt 56% van de inkomsten van die sector uit diverse subsidies.⁴⁹

Figuur 8: inkomstenstructuur van het sociaal-cultureel volwassenenwerk, gemiddeld aandeel inkomsten uit subsidies, de eigen werking en andere

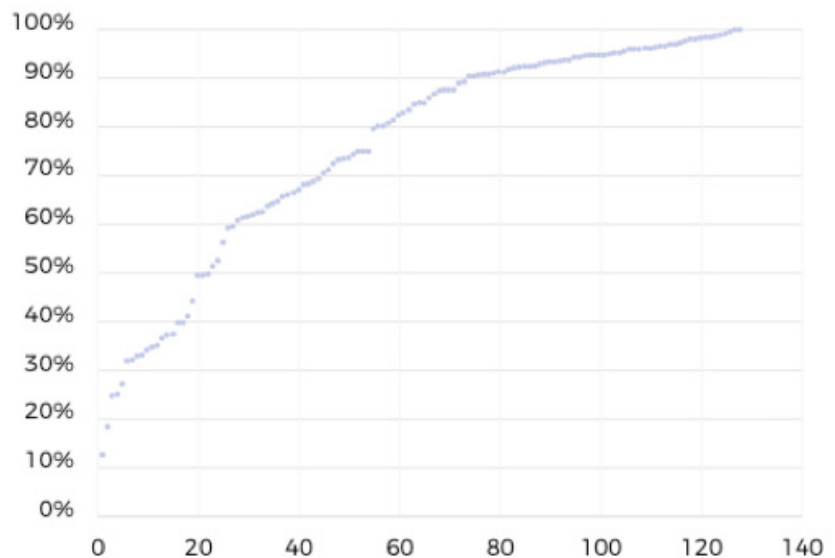
De financiële subsidieafhankelijkheid – het aandeel subsidies in de totale inkomsten verschilt sterk van organisatie tot organisatie.

⁴⁷ Suykens, B., De Rynck, F. en Verschuere, B. (2019)

⁴⁸ Koning Boudewijnstichting (2022)

⁴⁹ Jans, M. en Retana, M. (2025)

Figuur 9: subsidieafhankelijkheid, alle overheidssubsidies, per organisaties (N=128, boekjaren 2021 en 2022)

69 van de 128 organisaties uit de sector zijn voor meer dan 80% afhankelijk van overheidssubsidies, 41 organisaties voor 40% tot 80%, en 18 organisaties halen minder dan 40% van hun inkomsten uit subsidies.

5.3 Zakelijk beleid op maat van sociaal-cultureel werk

Missie- en impactgedrevenheid, stimulansen van de overheid en de druk om minder afhankelijk te zijn van overheidssubsidies verhogen de aandacht van civiele sociaal-culturele actoren voor hun zakelijk beleid. Ze zoeken daarbij naar een goed evenwicht tussen de eigen waarden en normen en marktlogica's die via de overheid komen overwaaien. Ze maken werk van kwaliteitszorg en strategisch financieren van hun werking.

5.3.1 Kwaliteitszorg op maat

Praktijken en activiteiten voortdurend plannen, evalueren, bijsturen, verfijnen en (deelactiviteiten) stopzetten, dat doen civiele sociaal-culturele actoren al langer. Dat sluit naadloos aan bij hun ambities om maatschappelijke veranderingen te realiseren in een complexe en veranderende samenleving. Ze ontwikkelen continu kennis, expertise en partnerschappen of checken hun eigen (civiele) rol in de samenleving en sturen bij waar nodig. Uit de subsidieaanvragen en voortgangsrapporten van sociaal-cultureel volwassenenorganisaties blijkt duidelijk hoe PDCA (Plan, Do, Check en Act) daarvoor het grondmodel is.⁵⁰ De PDCA-cyclus

⁵⁰ Jans, M. en Van Gucht, J. (2022) en Jans, M. en Retana, M. (2025)

is een benadering voor continue verbetering. Het is een attitude om voortdurend attent te blijven voor kleine en grotere zaken die verbeterd kunnen worden. Gestandaardiseerde kwaliteitszorgsystemen en -benaderingen vinden we in mindere mate terug in de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Een beperkt aantal organisaties rapporteert wel over het behalen van bijvoorbeeld een Qfor-kwaliteitscertificaat omdat het een voorwaarde is voor het werven van specifieke projectsubsidies.

Civiele sociaal-culturele actoren gaan op verschillende niveaus van hun werking met een PDCA-logica aan de slag: van missie en visie, over strategische en operationele doelen tot sociaal-culturele praktijken en activiteiten. Elk van die niveaus heeft een eigen tijdsperspectief, van lange termijn tot kortlopende activiteiten. In de voortgangsrapporten passen sociaal-cultureel volwassenenorganisaties de PDCA-logica ook toe op specifieke domeinen van hun organisatiebeleid. Ze doen dat bijvoorbeeld op het domein van personeelsmanagement. Dat is logisch gezien de grote financiële investering in medewerkers en hun bepalende rol voor de kwaliteit van het sociaal-cultureel werk. Maar ook op andere domeinen zoals het financieel, vrijwilligers-, communicatie- en stakeholdersmanagement plannen, evalueren en sturen ze bij.

De logica van de PDCA-cyclus laat toe om kwaliteitszorg op maat van de organisatie te ontwikkelen. Zelfs binnen één organisatie zien we geen standaardaanpak, maar een grote verscheidenheid aan instrumenten, processen en procedures afgestemd op de verschillende niveaus en domeinen van hun werking. De kern van de kwaliteitszorg in een sociaal-cultureel volwassenenorganisatie is een goed op elkaar afgestemd raderwerk van interne en soms externe overlegorganen en -momenten. Zo'n raderwerk bestrijkt de verschillende niveaus van de werking en de domeinen van het organisatiebeleid, en neemt expliciet de afstemming tussen het inhoudelijk en het zakelijk beleid op. Sommige organisaties houden het overzicht in een cockpit of coördinatiecel. Daar leggen ze voortdurend verbanden met:

- andere overlegorganen zoals teamoverleg, projectteam, financiële commissie, administratief overleg, bestuursorgaan, algemene vergadering, ...
- bepaalde overlegmomenten zoals planningsdagen, evaluatieweekends, ...
- documenten zoals beleidsplan, voortgangsrapport, jaarplan, ...
- databronnen zoals CRM-systeem, dashboard, boordtabellen, ...

In zo'n raderwerk is strategisch leiderschap erg belangrijk. Dat betekent de organisatie doelgericht sturen, met aandacht voor

zowel de maatschappelijke context, de langetermijnvisie en de dagelijkse werking.

5.3.2 Strategisch financieren, diversifiëren van inkomsten

Om sociaal-cultureel volwassenenwerk resultaatgericht en kwaliteitsvol te organiseren, maken organisaties strategische overwegingen over hun inkomsten en uitgaven. Zo houden ze hun organisatie financieel gezond, verhouden ze zich tot overheidssubsidies, beheren ze hun uitgaven en zetten ze financiële strategieën in om hun inkomsten en uitgaven in balans te houden.

Uit een analyse van de financiële jaarverslagen van 128 organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk concluderen we alvast dat de sector financieel gezond is.⁵¹ De meeste organisaties kunnen zonder problemen financiële verplichtingen op korte termijn nakomen. Globaal vertoont de sector geen solvabiliteitsproblemen.

Veruit het grootste deel van de uitgaven van civiele sociaal-culturele actoren gaat naar medewerkers (vaste medewerkers, freelancers en vrijwilligers). Voor de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk is dat 70% van de uitgaven. Naast het werven van sociaal-culturele competenties investeren ze ook meer en meer in communicatie-, ICT en zakelijke competenties.⁵²

Om inkomsten en uitgaven in balans te houden maken civiele actoren gebruik van verschillende financiële strategieën: besparen, reserves opbouwen, subsidiebronnen spreiden, sponsors zoeken, lidgelden aanpassen, schenkingen en legaten aantrekken, diensten en goederen verkopen en verhuren. Als er bespaard wordt is dat meestal op personeel. Als ze reserves opbouwen is dat meestal met het oog op toekomstige investeringen zoals interne vernieuwingstrajecten of grotere investeringen in infrastructuur zoals huisvesting en ICT.

Om financieel niet al te zeer afhankelijk te zijn van één subsidiërende overheid zoeken civiele actoren hoe ze hun inkomstenbronnen kunnen verspreiden. Voor veel civiele sociaal-culturele actoren is dat nog een vrij recente uitdaging. Voor organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk blijven concrete resultaten voorlopig beperkt.

⁵¹ Jans, M. en Retana, M. (2025)

⁵² Huysmans, K., Goesaert, T. en Vermeersch, L. (2024)

Sommige organisaties richten werkgroepen op rond alternatieve financiering of schakelen consultants in om hun subsidies te spreiden en inkomsten uit hun eigen werking te verhogen. Andere organisaties belasten een nieuwe of bestaande medewerker die zich toelegt op de diversificatie van inkomsten. Daarnaast zetten organisaties ook concrete stappen om sponsors te werven. Ze verzamelen contactgegevens, zetten mail- en belcampagnes op en maken sponsormogelijkheden goed zichtbaar op hun website en in hun sociale media.

24 organisaties uit de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk rapporteren hoe ze een product of dienst op de markt willen brengen. Het blijft voor hen een uitdaging om de zoektocht naar financiële inkomsten uit verkoop te verzoenen met de missie en waarden van het civiel sociaal-cultureel werk.

Slotbeschouwing

Het civiel sociaal-cultureel werk beweegt zich vandaag in een samenleving die voortdurend in verandering is. Diversiteit, digitalisering, politieke druk en veranderende beleidskaders maken het werk complexer. Toch blijft de kern overeind: het civiel sociaal-cultureel werk is een engagement van burgers, geworteld in betrokkenheid, ontmoeting en hun toekomstbeeld over goed samenleven.

Doorheen de hoofdstukken werd duidelijk hoe veelzijdig het civiel sociaal-cultureel werk is. Het opereert in een civiele ruimte van waaruit ze relaties aanknopen met overheden en marktspelers. Het brengt maatschappelijke meerwaarde door mensen te verbinden, kritisch te reflecteren en nieuwe vormen van samenleven uit te proberen. Het doet dat met participatie als handelsmerk en met aandacht voor zowel individuen als gemeenschappen en structuren. De sterkte van het werk ligt in zijn procesmatige karakter: telkens opnieuw aftasten, leren, heroriënteren.

Tegelijk is het een werkveld dat zich moet verhouden tot managementlogica's, kwaliteitskaders en financieringssystemen. Civiele sociaal-culturele organisaties zoeken hoe ze zakelijkheid en missie met elkaar kunnen verzoenen, zonder hun maatschappelijke rol te verliezen. Ze leren denken in termen van resultaten en financiële duurzaamheid, maar blijven vertrekken vanuit waarden als solidariteit, rechtvaardigheid en gedeelde verantwoordelijkheid.

Literatuurlijst

Cockx, F & Bastiaensen, H. (2010). *De betekenis van sociaal-culturele praktijken. Resultaten van een belevingsonderzoek*. Brussel: Socius.

Crul, M. en Lelie, F. (2023). *De nieuwe minderheid: Over mensen zonder migratieachtergrond in de superdiverse stad*. Amsterdam: VU uitgeverij/VU university Press

Geldof, D. (2023). The surbanisation of superdiversity in Flanders: its spread, speed and scale of superdiversification. In: L. Lessard-Philips (ed.). *Migration, displacement and diversity*. Oxford Publishing Services. pp. 230-236.

Jans, M. (2013). Sociaal-cultureel volwassenenwerk van en voor iedereen? *Momenten*, nr. 11, 42-49.

Jans, M. (2020). *Sociaal-culturele praktijken vormgeven, een stiel apart. Resultaten van case-onderzoek*. Brussel: Socius.

Jans, M. & Vanderhulst, N. (2021). *Burgerinitiatieven en de ondersteuning ervan. Een veldverkenning*. Brussel: Socius

Jans, M. en Van Gucht, J. (2022). *Stromen in de civiele samenleving. Een analyse van de goedgekeurde subsidieaanvragen sociaal-cultureel volwassenenwerk 2021-2025*. Brussel: Socius.

Jans, M. (2024). Het civiel sociaal-cultureel werkveld. Een landschapstekening. Brussel: Socius.

Jans, M. en Retana, M. (2025). *Voortgang in het civiel sociaal-cultureel volwassenenwerk. Een analyse van voortgangsrapporten (2023) en financiële jaarverslagen (2021 en 2022)*. Brussel: Socius.

Hirst, P. (1993). *Associative Democracy - New Forms of Economic and Social Governance*. Polity Press

Hurenkamp, M., Tonkens E. & Duyvendak J.W. (2006). *Wat burgers bezielt*. Amsterdam/ Den Haag: Universiteit van Amsterdam/ NICIS Kenniscentrum Grote Steden.

Huysmans, K., Goesaert, T. en Vermeersch, L. (2024). *De arbeidsmarkt van het sociaal-cultureel volwassenenwerk*. Brussel: Socius.

Koning Boudewijnstichting (2022). *Barometer van de verenigingen 2022*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.

Laoukili, F. Oosterlynck, S. en Cools, P. (2019). *Etnisch-culturele diversiteit in het Vlaams middenveld*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

Oosterlynck, S., Verschuere, B. & Verhaeghe, B. (2019). *Wat is het middenveld? Een overzicht van typologieën en afbakening van werkdefinitie*. CSI Flanders.
(https://www.middenveldinnovatie.be/MIDDENVE/SITES/DEFAULT/FILES/2019_05/10_WAT_I.PDF)

Schuermans, N., Oosterlynck, S., Swerts, T., Vandenabeele, J., Jans, M. (2017). Voorbij sociale cohesie: vier handvatten voor solidariteit in superdiversiteit.
In: N. Schuermans, J. Vandenabeele, S. Oosterlynck, M. Jans & D. Holemans. *Solidariteit in superdiversiteit. Handvatten voor concrete actie*. Leuven: Acco. pp. 29-55.

Schrooten, M., Thys, R. en Debruyne, P. (2019). *Sociaal Schaduwwerk. Overinformele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.

Siongers, J., De Baere, M. & Lievens, J. (2025). Trends in participatie. Participatie van de Vlaming in de eenentwintigste eeuw.
In: J. Siongers, J. Lievens en B. Spruyt. *Cultuurparticipatie onttrafeld. Verdiepende analyses in tijden van verandering*. Leuven: Acco. pp. 25-36.

Suykens B, De Rynck F, Verschuere B. (2019). Nonprofit organizations in between the nonprofit and market spheres: Shifting goals, governance and management? *Non-profit Management and Leadership*. 29. pp. 623–636.

Swerts, T. & Oosterlynck, S. (2019). *Molenbeek (on)besproken. Dynamiek van het verenigingsleven in een achtergestelde en gestigmatiseerde buurt*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

Szekér, L. & Van Gyes, G. (2019). *Vlaamse organisatie survey. Methodologische nota*. Leuven: CSI Flanders – HIVA KU Leuven.

Vermeersch, L., De Malsche, A., Otte, H., Oosterlynck, S. & Gielen, P. (2023). *De waarde en betekenis van het civiel sociaal-cultureel actorschap*. Brussel: Socius.

Vermeersch, L., Siongers, J. en Spruyt, B. (2024). *Deelnemersonderzoek sociaal-cultureel volwassenenwerk*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media.

Vermeersch, L., Oosterlynck, S., De Rynck, F. & Verschuere B. (2025). *De civiele ruimte vrijwaren voor een vitale democratie*. Brussel: Socius.

**SO
CIUS.**

steunpunt
sociaal-cultureel
werk